

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Olsztyn, dnia 9 lipca 2015 r.

Poz. 2488

UCHWAŁA NR VII/63/2015 RADY MIEJSKIEJ W SUSZU

z dnia 25 czerwca 2015 r.

w sprawie przyjęcia Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2018 dla gminy Susz

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt. 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (tekst jednolity Dz. U. z 2013 r., poz. 594 z późn. zm.¹⁾) w związku z art. 87 ust. 3 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz. U. z 2014 r., poz. 1446) Rada Miejska w Suszu uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się Gminny Program Opieki nad Zabytkami na lata 2014-2018 dla gminy Susz, który stanowi załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Burmistrzowi Susza.

§ 3. Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od dnia ogłoszenia w Dzienniku Urzędowym Województwa Warmińsko Mazurskiego.

Przewodniczący Rady

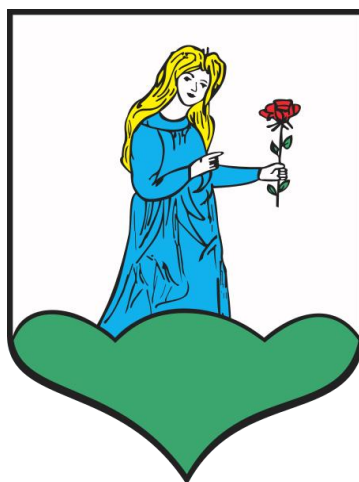
Zbigniew Skolimowski

---

¹⁾ zmiany tekstu jednolitego wymienionej ustawy zostały ogłoszone w: Dz. U z 2013 r., poz. 645, 1318; z 2014 r., poz. 379, 1072

Załącznik nr 1 do uchwały Rady
Miejskiej w Suszu nr VII/63/2015
z dnia 25 czerwca 2015

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA MIASTA I GMINY SUSZ

NA LATA 2014 – 2018

Opracowanie: Piotr Najmajer

Kwiecień 2014

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP

1.1. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

1.2. CEL OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

2. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE, INSTYTUCJONALNE I PROGRAMOWE FUNKCJONOWANIA OCHRONY ZABYTKÓW W GMINIE SUSZ

2.1. USTAWY REGULUJĄCE PROBLEMATYKĘ OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI

2.2. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W SFERZE OCHRONY ZABYTKÓW

2.3. PROBLEMATYKA OCHRONY ZABYTKÓW W SYSTEMIE ZADAŃ STRATEGICZNYCH, WYNIKAJĄCYCH Z KONCEPCJI PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU

2.3.1. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OCHRONY ZABYTKÓW ZE STRATEGIĄ ROZWOJU WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

2.3.2. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OCHRONY ZABYTKÓW Z PLANEM ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

2.3.3. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OCHRONY ZABYTKÓW Z PROGRAMEM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

2.4. WEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA PRAWNE I PROGRAMOWE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY SUSZ

2.4.1. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE WYNIKAJĄCE ZE „STUDIUM UWARUNKOWAŃ I KIERUNKÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO GMINY SUSZ”

2.4.2. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE WYNIKAJĄCE Z „LOKALNEGO PROGRAMU REWITALIZACJI MIASTA SUSZ”

3. DZIEDZICTWO KULTUROWE GMINY SUSZ

3.1. RYS HISTORYCZNY

3.2. ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY SUSZ

3.2.1. NAJWAŻNIEJSZE OBIEKTY I ZESPOŁY ZABYTKOWE

3.2.2. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

4. ANALIZA STRATEGICZNA SWOT

5. CELE I KIERUNKI DZIAŁANIA W ZAKRESIE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO NA LATA 2014-2018 DLA GMINY SUSZ

5.1. PRIORYTETY I CELE STRATEGICZNE

5.2. TABELA – CELE I DZIAŁANIA USTALANE W PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI

DLA GMINY SUSZ NA LATA 2014-2018 (WRAZ Z TERMINARZEM)**5.3. FINANSOWANIE REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI****5.4. MONITORING REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI****5.5. INSTRUMENTARIUM GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI****5.5.1. INSTRUMENTY PRAWNE****5.5.2. INSTRUMENTY KOORDYNACJI****5.4.3. INSTRUMENTY FINANSOWE****5.4.4. INSTRUMENTY SPOŁECZNE****5.4.5. INSTRUMENTY KONTROLNE****1. WSTĘP**

Gmina miejsko-wiejska Susz położona jest w północno-zachodniej części powiatu iławskiego. Graniczy z gminami St. Dzierżoń, Prabuty, Kisielice, Iława, Zalewo. Powierzchnia gminy wynosi 259 km², w tym miasta – 7 km². Gminę zamieszkuje 13 308 osób, w tym miasto – 5 781.

Gmina podzielona jest na 29 sołectw: Adamowo, Babięty Wielkie, Bałoszyce, Bornice, Bronowo, Brusiny, Chełmżyca, Czerwona Woda, Dąbrówka, Emilianowo, Falknowo, Grabowiec, Jakubowo Kisielickie, Januszewo, Jawte Małe, Jawty Wielkie, Kamieniec, Krzywiec, Lubnowy Małe, Michałowo, Nipkowie, Olbrachtowo, Olbrachtówko, Piotrkowo, Redaki, Różnowo, Rudniki, Ulnowo, Żakowice.

Obszar gminy znajduje się w obrębie Pojezierza Iławskiego, w ramach którego występuje tu kilka większych jezior, takich jak Gaudy, Suskie, Bądzkie (na granicy gminy), Januszewskie, Burgale (na granicy gminy), Kawki. W północno-wschodniej części gminy leży duży kompleks leśny przylegający do odległego o niespełna dwa kilometry od granic gminy jeziora Jeziorak. Zróżnicowany krajobraz oraz liczne zabytki decydują o dużej atrakcyjności turystycznej gminy. Najcenniejszymi zabytkami gminy są zespoły dworsko- i pałacowo folwarczne oraz Stare Miasto w Suszu. Niestety Stare Miasto oraz część zespołów dworsko- i pałacowo folwarcznych uległa znacznym zniszczeniom. Stąd potrzeba ich jak najszybszej renowacji i rewitalizacji. Właściwa polityka przestrzenna musi brać pod uwagę coraz większe znaczenie rozwoju turystyki dla gminy. Zachowanie najcenniejszych elementów krajobrazu przyrodniczego i kulturowego oraz ukierunkowanie rozwoju przestrzennego gminy zgodne z zasadą dobrej kontynuacji mogą się przyczynić do wzrostu jej atrakcyjności turystycznej. Gmina powinna dążyć do zwiększania swojej atrakcyjności turystycznej. Stworzyć warunki umożliwiające właściwe kształtowanie ładu przestrzennego, jako jednego z najważniejszych czynników wpływających na jakość jej oferty turystycznej.

1.1. PODSTAWA PRAWNA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

I. Rozstrzygnięcia ustawowe:

a) Art. 7, ust. 1, pkt. 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (Dz. U. 1990 Nr 16 poz. 95, z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2013 nr 0 poz. 594), który mówi, że:

Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,

b) Art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

(Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, z 2004 r. Nr 96, poz. 959, Nr 238, poz. 2390, z 2006 r. Nr 50, poz. 362, Nr 126, poz. 875, z 2007 r. Nr 192, poz. 1394, z 2009 r. Nr 31, poz. 206, Nr 97, poz. 804, z 2010 r. Nr 75, poz. 474, Nr 130, poz. 871.).

W artykule tym znajdujemy:

Ust. 1: *Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.*

Ust. 3: *Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.*

Ust. 4: *Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.*

Ust. 5: *Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.*

1.2. CEL OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Gminny program opieki nad zabytkami służy poprawie stanu zachowania środowiska kulturowego. Ustala się w nim rozwiązania organizacyjne i finansowe, jak również edukacyjne i wychowawcze, które mają doprowadzić do osiągnięcia tego celu.

Zgodnie z art. 85 ust. 1 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Nr 163 poz. 1568): *W krajowym programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami określa się, w szczególności cele i kierunki działań oraz zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, warunki i sposób finansowania planowanych działań, a także harmonogram ich realizacji.*

Ustawa precyzuje cele sporządzania programów opieki nad zabytkami w **art. 87:**

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:

- 1) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;*
- 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;*
- 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;*
- 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;*

- 5) *podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;*
- 6) *określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;*
- 7) *podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.*

2. UWARUNKOWANIA FORMALNO-PRAWNE, INSTYTUCJONALNE I PROGRAMOWE FUNKCJONOWANIA OCHRONY ZABYTEKÓW

2.1. Ustawy regulujące problematykę ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

- 1) ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568, z 2004 r. Nr 96, poz. 959, Nr 238, poz. 2390, z 2006 r. Nr 50, poz. 362, Nr 126, poz. 875, z 2007 r. Nr 192, poz. 1394, z 2009 r. Nr 31, poz. 206, Nr 97, poz. 804, z 2010 r. Nr 75, poz. 474, Nr 130, poz. 871.),
- 2) ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 roku – prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2003 r. Nr 62 poz. 627 z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2013 nr 0 poz. 1232),
- 3) ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody (Dz. U. 2004 nr 92 poz. 880 z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2013 nr 0 poz. 627),
- 4) ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 roku o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. 1997 nr 115 poz. 741 z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2010 nr 102 poz. 651),
- 5) ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2003 Nr 80 poz. 717 z późn. zm., t.j. – Dz.U. 2012 nr 0 poz. 647),
- 6) ustawa z dnia 7 lipca 1994 roku – prawo budowlane (Dz. U. 1994 nr 89 poz. 414 z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2013 nr 0 poz. 1409),
- 7) ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. 1991 nr 114 poz. 493 z późn. zm., t.j. - Dz. U. 2012 poz. 406),
- 8) ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. z 2003 r. nr 96, poz. 873 z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2010 nr 234 poz. 1536).

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach określone zostały w ustawach:

- 1) Ustawa z dnia 21 listopada 1996 roku o muzeach (Dz. U. z 1997 roku, Nr 5, poz. 24 z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2012 nr 0 poz. 987),
- 2) Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. 1997 nr 85 poz. 539 z późn. zm., t.j. – Dz.U. 2012 nr 0 poz. 642).

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

- 1) ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz.U. 1983 nr 38 poz. 173 z późn. zm., t.j. – Dz.U. 2011 nr 123 poz. 698).

W myśl art. 3 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytkiem jest:

nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.

Zgodnie z art. 4 niniejszej ustawy:

Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- 2) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwale zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;*
- 3) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;*
- 4) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;*
- 5) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;*
- 6) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;*
- 7) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.*

Natomiast w art. 6 stwierdza się, że:***1. ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:***

1) zabytki nieruchome będące w szczególności:

- a) krajobrazami kulturowymi,*
- b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,*
- c) dziełami architektury i budownictwa,*
- d) dziełami budownictwa obronnego,*
- e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,*
- f) cmentarzami,*
- g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,*
- h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.*

2) zabytki ruchome będące w szczególności:

- a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,*
- b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,*
- c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,*
- d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,*
- e) materiałami bibliotecznymi, których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,*

- f) instrumentami muzycznymi,
- g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
- h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji,

3) zabytki archeologiczne będące w szczególności:

- a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,
  - b) cmentarzyskami,
  - c) kurhanami
  - d) relikwiami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.
2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Formy ochrony zabytków określa art. 7:

- 1) wpis do rejestru zabytków,
- 2) uznanie za pomnik historii,
- 3) utworzenie parku kulturowego,
- 4) ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Na mocy art. 16:

- 1. Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
- 2. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także zakazy i ograniczenia, o których mowa w art. 17 ust. 1.
- 3. Wójt (burmistrz, prezydent miasta), w uzgodnieniu w wojewódzkim konserwatorze zabytków, sporządza plan ochrony parku kulturowego, który wymaga zatwierdzenia przez radę gminy.
- 4. W celu realizacji zadań związanych z ochroną parku kulturowego rada gminy może utworzyć jednostkę organizacyjną do zarządzania parkiem.
- 5. Park kulturowy przekraczający granice gminy może być utworzony i zarządzany na podstawie zgodnych uchwał rad gmin (związku gmin), na terenie których ten park ma być urządzony.
- 6. Dla obszarów, na których utworzono park kulturowy, sporządza się obowiązkowo miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego.

Art. 17.

- 1. Na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;

2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;

3) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1;

4) składowania lub magazynowania odpadów.

2. W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2003 r. Nr 62 poz. 627 z późn. zm., t.j. – Dz. U. 2013 nr 0 poz. 1232).

Art. 18:

1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;

2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;

3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Art. 19:

1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;

2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;

2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 20:

Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Art. 21:

Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzenia programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Art. 22:

1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego nie wpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1) zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2) inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;

3) inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

6. Właściwy dyrektor urzędu morskiego prowadzi ewidencję zabytków znajdujących się na polskich obszarach morskich w formie zbioru kart ewidencyjnych.

Art. 71:

1. W zakresie sprawowania opieki nad zabytkami osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego, trwałego zarządu, ograniczonego prawa rzeczowego albo stosunku zobowiązaniowego finansuje prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy tym zabytku.

2. Sprawowanie opieki nad zabytkami, w tym finansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku, do którego tytuł prawny, określony w ust. 1, posiada jednostka samorządu terytorialnego, jest zadaniem własnym tej jednostki.

Art. 72:

Na zasadach i w trybie określonych odrębnymi przepisami, prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach będących w posiadaniu jednostek organizacyjnych, zaliczanych do sektora finansów publicznych, są finansowane ze środków finansowych przyznanych odpowiednio przez dysponentów części budżetowych bądź jednostki samorządu terytorialnego, którym podlegają te jednostki.

Art. 73:

Osoba fizyczna, jednostka samorządu terytorialnego lub inna jednostka organizacyjna, będąca właścicielem bądź posiadaczem zabytku wpisanego do rejestru albo posiadająca taki zabytek w trwałym zarządzie, może ubiegać się o udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy tym zabytku.

Art. 74:

Dotacja na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru może być udzielona przez:

- 1) ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego ze środków finansowych z części budżetu państwa "Kultura i Ochrona Dziedzictwa Narodowego";*
- 2) wojewódzkiego konserwatora zabytków ze środków finansowych z budżetu państwa w części, której dysponentem jest wojewoda.*

Art. 75. *Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego lub wojewódzki konserwator zabytków może udzielić dotacji osobom bądź jednostkom, o których mowa w art. 73, na podstawie umowy zawartej z tymi osobami lub jednostkami.*

Art. 76:

1. Dotacja może być udzielona na dofinansowanie:

- 1) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, ustalonych na podstawie kosztorysu zatwierdzonego przez wojewódzkiego konserwatora zabytków, które zostaną przeprowadzone w roku złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po roku złożenia tego wniosku;*
- 2) nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru, które zostały przeprowadzone w okresie trzech lat poprzedzających rok złożenia przez wnioskodawcę wniosku o udzielenie dotacji.*

2. Wniosek o udzielenie dotacji, o której mowa w ust. 1 pkt 2, wnioskodawca może złożyć po przeprowadzeniu wszystkich prac lub robót przy zabytku wpisanym do rejestru, określonych w pozwoleniu wydanym przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Art. 77:

Dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować nakłady konieczne na:

- 1) sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;*
- 2) przeprowadzenie badań konserwatorskich, architektonicznych lub archeologicznych;*
- 3) wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;*
- 4) opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;*

- 5) wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego;
- 6) sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrza;
- 7) zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
- 8) stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
- 9) odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
- 10) odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50 % oryginalnej substancji tej przynależności;
- 11) odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych odrzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
- 12) modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;
- 13) wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
- 14) uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- 15) działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
- 16) zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych, niezbędnych do wykonania prac i robót przy zabytku wpisanym do rejestru, o których mowa w pkt 7-15;
- 17) zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Art. 78:

1. Dotacja może być udzielona w wysokości do 50 % nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru.
2. Jeżeli zabytek, o którym mowa w ust. 1, posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych, dotacja może być udzielona w wysokości do 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.
3. W przypadku, jeżeli stan zachowania zabytku, o którym mowa w ust. 1, wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku, dotacja może być również udzielona do wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.
4. Łączna wysokość dotacji udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego i wojewódzkiego konserwatora zabytków nie może przekraczać wysokości dofinansowania określonej w ust. 1-3.

Art. 79:

Dochodzenie przez organy, o których mowa w art. 74, należności wraz z odsetkami w wysokości określonej jak dla zaległości podatkowych z tytułu niewykorzystania lub wykorzystania niezgodnego z przeznaczeniem udzielonej dotacji następuje w trybie przepisów o postępowaniu egzekucyjnym w administracji.

Art. 80:

1. Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego określi, w drodze rozporządzenia, szczegółowe warunki i tryb udzielania dotacji celowej na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru oraz sposób prowadzenia dokumentacji w tym zakresie.

2. W rozporządzeniu, w szczególności, należy określić tryb postępowania z wnioskami o udzielenie dotacji celowej oraz sposób jej rozliczania, a zwłaszcza rodzaj dokumentów niezbędnych do rozpatrzenia wniosku i rozliczenia dotacji oraz wskazać, jakie postanowienia powinna zawierać umowa o udzielenie dotacji, a także sposób gromadzenia informacji o udzielonych dotacjach.

Art. 81:

1. W trybie określonym odrębnymi przepisami dotacja na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru może być udzielona przez organ stanowiący gminy lub powiatu, na zasadach określonych w podjętej przez ten organ uchwale.

2. Dotacja, w zakresie określonym w art. 77, może być udzielona w wysokości do 100% nakładów koniecznych na wykonanie przez wnioskodawcę prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru.

Art. 82:

1. Łączna kwota dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru udzielonych przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, wojewódzkiego konserwatora zabytków bądź organ stanowiący gminy lub powiatu nie może przekraczać wysokości 100 % nakładów koniecznych na wykonanie tych prac lub robót.

2. Dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach wpisanych do rejestru jest zadaniem z zakresu administracji publicznej.

3. W celu zapewnienia realizacji postanowień określonych w ust. 1 organy uprawnione do udzielania dotacji prowadzą wykazy udzielonych dotacji oraz informują się wzajemnie o udzielonych dotacjach.

Art. 83:

Na zasadach określonych w przepisach o Komitecie Badań Naukowych, Przewodniczący Komitetu Badań Naukowych może przyznać środki finansowe na badania konserwatorskie, architektoniczne, archeologiczne lub inne badania naukowe związane z prowadzeniem prac konserwatorskich i restauratorskich przy zabytkach.

Art. 89:

Organami ochrony zabytków są:

1) minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2) wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

W art. 91 ust. 4 sprecyzowane są zadania, które wykonywać będzie wojewódzki konserwator 97 zabytków. Są to w szczególności:

- 1) realizacja zadań wynikających z krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- 2) sporządzanie, w ramach przyznanych środków budżetowych, planów finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami,
- 3) prowadzenie rejestru o wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz gromadzenie dokumentacji w tym zakresie,
- 4) wydawanie, zgodnie z właściwością, decyzji, postanowień i zaświadczeń w sprawach określonych w ustawie oraz w przepisach odrębnych,
- 5) sprawowanie nadzoru nad prawidłowością prowadzonych badań konserwatorskich, architektonicznych, prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i innych działań przy zabytkach oraz badań archeologicznych,
- 6) organizowanie i prowadzenie kontroli w zakresie ochrony zabytków i opieki
- 7) nad zabytkami,
- 8) opracowywanie wojewódzkich planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych oraz koordynacja działań przy realizacji tych planów,
- 9) upowszechnianie wiedzy o zabytkach,
- 10) współpraca z innymi organami administracji publicznej w sprawach ochrony zabytków.

Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków - Ustawa z 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2010 r., nr 75, poz. 474)

Od 5 czerwca 2010 r. rozszerzony został zakres form ochrony zabytków. Ustawa o ochronie zabytków z 23 lipca 2003 r. określała następujące kategorie ochrony zabytków: wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego oraz ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego. Ustawa z 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2010 r., nr 75, poz. 474) wprowadza ochronę zabytków poprzez zapisy w decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej oraz decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej. Intencją ustawodawcy było usunięcie luki prawnej w sytuacji, gdy określony obszar nie posiadał obowiązującego planu zagospodarowania przestrzennego, a obiekty zabytkowe na tym terenie nie były chronione w inny sposób. Nowelizacja wyeliminuje sytuacje, w których podejmowano decyzje dotyczące obiektów zabytkowych, nie uwzględniając opinii konserwatorów wojewódzkich.

Nowelizacja ustawy o ochronie zabytków przewiduje także, że w decyzjach o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzjach o warunkach zabudowy, decyzjach o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej oraz decyzjach o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej musi być uwzględniona ochrona zabytków nieruchomych

wpisanych do rejestru zabytków (wraz z ich otoczeniem) oraz zabytków włączonych do gminnej ewidencji zabytków. Zmienia to charakter gminnej ewidencji zabytków, która staje się dokumentem wiążącym prawnie.

Ustawa zmienia także przepisy prawa budowlanego (art. 39 ust. 3), stwierdzając, że w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów ujętych w gminnej ewidencji zabytków (a nie tylko wpisanych do rejestru zabytków), pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Nowelizacja z 18 marca 2010 r. ustala termin sporządzenia przez gminy gminnych ewidencji zabytków na 2 i pół roku od wejścia w życie ustawy.

Ustawa wprowadza także zmiany w zakresie zasad wywozu zabytków za granicę.

2.2. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W SFERZE OCHRONY ZABYTKÓW

Ważnym elementem planowania strategicznego jest określanie zadań i konstruowanie priorytetów do realizacji celów krótko- i długofalowych. Politykę państwa w sferze kultury wyznacza **Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013**, zawierająca analizę prawną, ekonomiczną, instytucjonalną i organizacyjną w dziedzinie kultury. Na podstawie **Narodowej Strategii** Ministerstwo Kultury opracowało **Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego na lata 2004 – 2013”**. Program określa cele państwa w zakresie ochrony zabytków:

- przygotowanie skutecznego systemu prawno-finansowego wspierania ochrony i opieki nad zabytkami;
- podjęcie prac nad kompleksowym systemem edukacji na rzecz dziedzictwa kulturowego;
- poszukiwanie instrumentów wzmacniających efekty działalności służby konserwatorskiej;
- ograniczenia uznaniowości konserwatorów poprzez nałożenie na nich odpowiedzialności za niezgodne z prawem postępowanie.

Cel strategiczny programu: intensyfikacja ochrony i upowszechniania dziedzictwa kulturowego, w tym szczególnie poprawa stanu zabytków nieruchomych.

Cele cząstkowe:

- poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków,
- kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne,
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- promocja polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą, w szczególności za pomocą narzędzi społeczeństwa informacyjnego,
- rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego,
- tworzenie warunków dla rozwoju i ochrony dziedzictwa kultury ludowej,

- zabezpieczenie zabytków przed nielegalnym wywozem zagranicę.

Podprogramy, priorytety i działania Narodowego Programu Kultury „Ochrona Zabytków i Dziedzictwa Kulturowego”

PRIORYTET 1

Aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe.

Działania realizowane w ramach tego priorytetu mają na celu materialną poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewitalizację oraz zwiększenie dostępności do nich mieszkańców, turystów i inwestorów. Realizacja działań pozwoli na zwiększenie atrakcyjności regionów, a także wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

Działanie 1.1.

Budowa nowoczesnych rozwiązań organizacyjno-finansowych w sferze ochrony zabytków.

Głównym celem działania jest dostosowanie sfery ochrony zabytków do rzeczywistości gospodarczej.

Celami częściowymi są:

- 1) Poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze dokumentacji i ochrony zabytków.
- 2) Wzmocnienie roli ośrodków dokumentacji zabytków.
- 3) Zrównoważone „urynkowanie zabytków”.
- 4) Wykształcenie zachęt dla przedsiębiorców i osób fizycznych do inwestowania w zabytki.

Działanie 1.2.

Kompleksowa rewaloryzacja zabytków i ich adaptacja na cele kulturalne, turystyczne, edukacyjne, rekreacyjne i inne cele społeczne.

Działanie to objęło dwa projekty:

- 1) Program „Polskie regiony w europejskiej przestrzeni kulturowej”.
- 2) Program: „Promesa Ministra Kultury”.

PRIORYTET 2

Edukacja i administracja na rzecz dziedzictwa kulturowego.

Działanie 2.1.

Rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie świadomości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego

Działanie będzie realizowane poprzez:

- 1) podnoszenie wykształcenia kadr zatrudnionych w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego;
- 2) podnoszenie zainteresowania społeczeństwa problematyką ochrony zabytków;
- 3) powołanie zespołu naukowego zajmującego się badaniami naukowymi z sferze wpływu zachowania i rewaloryzacji dziedzictwa kulturowego na rozwój społeczno – ekonomiczny regionów;
- 4) promowanie zachowania dziedzictwa kulturowego wsi poprzez aktywizację społeczności wiejskich (realizacja programu „Ochrona ginących zawodów”).

Działanie 2.2.**Ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granice**

Działanie będzie realizowane poprzez wdrożenie programu „Absent Patrymonium”.

Program przewiduje budowę sieci informacji wirtualnej o zabytkach wywożonych i zaginionych.

W celu wdrożenia tej strategii w dziedzinie ochrony zabytków w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego opracowano **Programy Operacyjne**. Programy ogłaszane co roku decyzją Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, stanowią podstawę do ubiegania się o środki resortu na zadania z zakresu kultury realizowane przez jednostki samorządu terytorialnego, instytucje kultury, instytucje filmowe, szkoły i uczelnie artystyczne, organizacje pozarządowe oraz podmioty gospodarcze. Wśród obecnie obowiązujących, które bezpośrednio dotyczą dziedziny ochrony zabytków należy wymienić:

Dziedzictwo Kulturowe – podstawowym celem programu jest: ochrona i zachowanie materialnego dziedzictwa kulturowego, zwiększanie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego (w tym dziedzictwa archeologicznego), kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków i muzealiów w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości poprzez tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, zabezpieczenie zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych, udostępnianie zabytków na cele publiczne. Program realizowany jest w ramach 4 priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych i ruchomych, rozwój instytucji muzealnych, ochrona dziedzictwa narodowego poza granicami kraju, ochrona zabytków archeologicznych;

Promesa Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – celem programu jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego wkładu krajowego do wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich, w ramach programu dofinansowane będą m.in. projekty z zakresu ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego;

„Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami”, zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, powinien zostać opracowany przez Ministra Kultury. „Krajowy program ma za zadanie określać cele i kierunki działań oraz zadania, które powinny być podjęte przez jednostki samorządowe i administracji publicznej w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Dokumentem określającym politykę państwa w zakresie ochrony dóbr kultury zanim powstanie „Krajowy program ...” są **„Tezy do Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami”** opracowane przez zespół Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury. Stwierdza się tam m.in.: że ochrona dóbr kultury zadeklarowana została jako konstytucyjny obowiązek Państwa (art. 5 Konstytucji RP – Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego); a także: „Ochrona i konserwacja zabytków jest istotnym elementem polityki kulturalnej Państwa, są one bowiem nie tylko śladem przeszłości, ale także cennym składnikiem kultury

współczesnej, przyczyniającym się do kształtowania przyjaznego człowiekowi środowiska jego życia. (...) Ich zachowanie, ochrona i konserwacja jest działaniem ważnym w interesie publicznym ze względu na znaczenie zabytków w procesie edukacji, humanizacji społeczeństwa, jego kulturowej identyfikacji, wreszcie także znaczenie dla sfery ekonomii i gospodarki”.

„Zadaniem głównym polityki państwa w dziedzinie ochrony zabytków jest stworzenie w najbliższych latach mechanizmów porządkujących tę sferę, dostosowujących ją do warunków gospodarki rynkowej zarówno poprzez niezbędne uzupełnienia i korekty legislacyjne, jak i poprzez zmiany organizacyjne obejmujące konieczne rozszerzenie zakresu działań istniejących instytucji, aż po zmiany w strategii i organizacji ochrony. Te niezbędne, wprowadzane na drodze ewolucyjnej, zmiany powinny z jednej strony nie dopuścić do utracenia dotychczasowego bezcennego dorobku Polski w dziedzinie ochrony, z drugiej umożliwić funkcjonowanie i rozwój tej dziedziny w Zjednoczonej Europie”.

„Celem Programu jest wzmocnienie ochrony i opieki nad tą istotną częścią dziedzictwa kulturowego oraz poprawa stanu zabytków w Polsce”. Bardzo istotne jest przypomnienie podstawowych zasad konserwatorskich:

„Celem jest także stworzenie wykładni porządkującej sferę ochrony poprzez wskazanie siedmiu podstawowych zasad konserwatorskich:

1. Zasady *primum non nocere* (po pierwsze nie szkodzić);
2. Zasady maksymalnego poszanowania oryginalnej substancji zabytku i wszystkich jego wartości (materialnych i niematerialnych);
3. Zasady minimalnej niezbędnej ingerencji;
4. Zasady, zgodnie z którą usuwać należy to (i tylko to), co na oryginał działa niszcząco;
5. Zasady czytelności i odróżnialności ingerencji;
6. Zasady odwracalności metod i materiałów;
7. Zasady wykonywania wszelkich prac zgodnie z najlepszą wiedzą i na najwyższym poziomie.

Wymienione zasady dotyczą zarówno konserwatorów – pracowników urzędów, profesjonalnych konserwatorów-restauratorów dzieł sztuki, konserwatorów-architektów, urbanistów, budowlanych, archeologów, badaczy, właścicieli i użytkowników, w tym duchownych – codziennych konserwatorów zabytkowych świątyń”.

Do opracowania Krajowego Programu Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami przyjęto następujące tezy:

1. Uwarunkowania ochrony i opieki nad zabytkami: stan zabytków nieruchomych, stan zabytków ruchomych, stan zabytków archeologicznych, stan zabytków techniki, pomniki historii i obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO, stan służb konserwatorskich, stan opieki nad zabytkami, stan uregulowań prawnych;
2. Działania o charakterze systemowym:
  - powiązanie ochrony zabytków z polityką ekologiczną, ochrony przyrody, architektoniczną i przestrzenną, celną i polityką bezpieczeństwa państwa. Realizacja powszechnych tendencji europejskich i światowych do rozszerzenia pola ochrony na całe dziedzictwo kulturowe obejmujące dobra kultury i natury;

- wypracowanie strategii ochrony dziedzictwa kulturowego i wprowadzenie jej do polityk sektorowych;
- 3. System finansowania: stworzenie sprawnego systemu finansowania ochrony i opieki konserwatorskiej;
- 4. Dokumentowanie, monitorowanie i standaryzacja metod działania – ujednoczenie metod działań profilaktycznych, konserwatorskich, restauratorskich i ochronnych;
- 5. Kształcenie i edukacja: kształcenie profilaktyczne, podyplomowe i system uznawalności wykształcenia, edukacja społeczeństwa, edukacja właścicieli i użytkowników;
- 6. Współpraca międzynarodowa: współpraca z instytucjami i organizacjami, współpraca w obszarze Europy Środkowej.

2.3. PROBLEMATYKA OCHRONY ZABYTKÓW W SYSTEMIE ZADAŃ STRATEGICZNYCH, WYNIKAJĄCYCH Z KONCEPCJI PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA KRAJU

2.3.1. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OCHRONY ZABYTKÓW ZE STRATEGIĄ ROZWOJU WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Strategia rozwoju województwa warmińsko-mazurskiego obejmuje 3 cele strategiczne powiązane z 3 priorytetami. Cele strategiczne mają charakter ogólny i określają pożądane stany lub procesy. Są one doprecyzowane poprzez opis kierunków działań. Dla ochrony dziedzictwa kulturowego gminy Susz istotne znaczenie mają następujące priorytety, cele strategiczne oraz kierunki działań:

PRIORYTET I. KONKURENCYJNA GOSPODARKA

Oddziaływanie na silną i trwałą pozycję regionu w skali europejskiej poprzez: rozwój przedsiębiorczości, innowacji i nowych technologii; budowę aktywnego społeczeństwa opartego na wiedzy; poprawę atrakcyjności osiedleńczej, inwestycyjnej i turystycznej.

Cel strategiczny – Wzrost konkurencyjności gospodarki

Cel operacyjny - Wzrost potencjału turystycznego

PRIORYTET II. OTWARTE SPOŁECZEŃSTWO

Oddziaływanie na zmniejszenie różnicowań wewnątrz województwa w poziomie rozwoju społecznego, gospodarczego i przestrzennego.

Cel strategiczny – Wzrost aktywności społecznej

Cel operacyjny - Dostosowanie systemu edukacji do potrzeb rynku pracy

Cel operacyjny - Poprawa jakości i ochrona środowiska

PRIORYTET III. NOWOCZESNE SIECI

Zapewnienie mobilności ludzi, dostępności usług oraz sprawnego i bezpiecznego przepływu towarów, informacji, wiedzy i energii dzięki efektywnie funkcjonującej infrastrukturze, z poszanowaniem zasobów i walorów środowiska.

Cel strategiczny – Wzrost liczby i jakości powiązań sieciowych***Cel operacyjny - Intensyfikacja współpracy międzyregionalnej******Cel operacyjny - Monitoring środowiska*****Istotne zalecenia dla gminy Susz w zakresie ochrony środowiska kulturowego mające odniesienie w strategii rozwoju województwa warmińsko-mazurskiego:**

- stałe badanie rynku turystycznego, w tym ewidencja i badania wszystkich kategorii zabytków (w celu rozwoju, konserwacji, rewaloryzacji i zagospodarowania dóbr kultury);
- wyeksponowanie specyfiki i wypromowanie tradycji regionu, opracowanie szerokiej i urozmaiconej oferty turystycznej opartej o tradycje wydarzeń historycznych w regionie, posiadane obiekty zabytkowe i regionalną kuchnię;
- wybranie i wylansowanie najważniejszych produktów turystycznych regionu w zakresie turystyki aktywnej (np. wędkarstwo, wodniactwo) i specjalistycznej, tranzytowej, wiejskiej i ekoturystyki, turystyki kulturowej i turystyki dla osób niepełnosprawnych;
- zwiększanie dbałości o muzea w województwie, poprzez wsparcie kadry merytorycznej, poprawę bazy lokalowej i lepsze wyposażenie techniczne;
- budowa nowych i doinwestowanie istniejących instytucji kulturalnych;
- wspieranie rewitalizacji i budowy nowych szlaków wodnych;
- opracowanie i realizowanie programów wspierania i ochrony indywidualnych cech kultury regionalnej;
- poszerzenie programów i repertuaru instytucji kultury;
- zwiększenie opieki nad działalnością twórczą i zapewnienie warunków powszechnej edukacji kulturalnej wszystkich grup społecznych;
- wsparcie inicjatyw lokalnych (w tym wychodzących od mniejszości narodowych) w tworzeniu placówek muzealnych, izb regionalnych, kolekcji oraz w promocji miejsc historycznych;
- wsparcie współpracy partnerskiej regionów i samorządów, w tym wykorzystującej naturalne powiązania mniejszości narodowych z ich ojczyznami;
- współtworzenie i współuczestniczenie w międzynarodowych i krajowych programach i imprezach kulturalnych;
- regularna informacja o ofercie turystycznej i kulturalnej;
- zwiększenie liczby, jakości i wielkości nakładów wydawnictw promocyjnych;
- wspieranie roli szkoły w procesie integracji województwa i budowania tożsamości regionalnej przez rozszerzenie w programach nauczania historii regionu i wiedzy o dziedzictwie kulturowym;
- wspieranie tworzenia sieciowych ponadregionalnych produktów turystycznych w Polsce Północnej w oparciu o nadmorskie położenie, ciągłość systemu przyrodniczego, a także wspólne dziedzictwo kulturowe, np. sieci marin dla żeglarstwa i sportów wodnych, szlaki piesze, szlaki rowerowe,

połączenia wodne śródlądowe, tematyczne szlaki kulturowe (województwa: pomorskie, zachodniopomorskie, kujawsko-pomorskie, warmińsko-mazurskie);

- wspieranie inicjatyw wykorzystujących różnorodność kulturową i złożoność historii Warmii i Mazur w celu budowania trwałych więzi gospodarczych (np. Ukraina, Niemcy) oraz zwiększania popytu na ofertę turystyczno-kulturową regionu (np. Niemcy i inne kraje UE).

2.3.2. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OCHRONY ZABYTKÓW Z PLANEM ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO

Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego jako element regionalnego planowania strategicznego ma na celu równoważenie różnych sfer rozwoju województwa w przestrzeni a jednocześnie służy konkretyzacji przestrzennej celów sformułowanych w strategii rozwoju województwa warmińsko-mazurskiego i określa uwarunkowania przestrzenne do formułowanych programów rozwoju.

Plan zakłada, że dążenie do wykorzystania cech położenia województwa w regionie bałtyckim oraz jego walorów przyrodniczych i kulturowych w nowej strukturze przestrzeni polskiej i europejskiej będzie tworzyć szanse na:

rewitalizację ekologiczną obszarów o niskich wartościach i utrwalenie ochrony ich zasobów przez kształtowanie i umacnianie międzynarodowego systemu ochrony ekologicznej i zwiększenia efektywnego wsparcia kapitałowego i technologicznego;

zachowanie specyficznych wartości regionalnych i wzbogacenie różnorodności kulturowej wspólnoty europejskiej i narodowej;

Naczelny cel polityki zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego, to:

kształtowanie harmonijnej struktury funkcjonalno-przestrzennej województwa, sprzyjającej zrównoważonemu wykorzystywaniu cech, zasobów i walorów przestrzeni z rozwojem gospodarczym, wzrostem poziomu i jakości życia oraz trwałym zachowaniem wartości środowiska dla potrzeb obecnego i przyszłych pokoleń.

Zasadniczym kierunkiem polityki przestrzennego zagospodarowania województwa jest:

kształtowanie struktur przestrzennych warunkujących dynamizację rozwoju przez aktywne inicjowanie i wspomaganie przedsięwzięć społeczno – gospodarczych samorządów lokalnych, podmiotów publicznych i kapitału prywatnego lokalizowanych w przestrzeni województwa warmińsko-mazurskiego.

Plan zakłada:

- ochronę dziedzictwa kulturowego i historycznego jako filaru turystyki;
- otoczenie szczególną troską obiektów zabytkowych o randze krajowej i międzynarodowej,
- a także obiektów o mniejszej randze lecz decydujących o odrębności regionalnej;
- przywrócenie zespołom staromiejskim ich historycznego charakteru (rewaloryzacja);

- zachowanie historycznej zabudowy wiejskiej z układem drożnym oraz zabytkowych układów pałacowych, dworskich i parkowych;
- respektowanie w zagospodarowaniu przestrzennym bezkonfliktowego wkomponowania zabudowy w przestrzeń historyczną.

Główne kierunki ochrony środowiska kulturowego

Ustala się objęcie szczególną ochroną miast określonych w niniejszym planie województwa jako ośrodki kulturowe oraz zespoły kulturowe. Ośrodki kulturowe są to miejsca koncentracji obiektów zabytkowych będące miastami historycznymi. Przy ich ocenie wzięto pod uwagę ilość i jakość następujących elementów obejmujących: układ staromiejski – Stare Miasto, w tym rynek, zamek, kościół, obwarowania miejskie i ratusz, a także obiekty zabytkowe w ich sąsiedztwie. Wyróżniono dwie kategorie ośrodków kulturowych o wysokiej koncentracji obiektów zabytkowych:

- ośrodki o dużej koncentracji: Olsztyn, Lidzbark Warmiński, Reszel, Frombork, którego Zespół Katedralny został uznany w roku 1994 za Pomnik Historii, Elbląg;
- ośrodki o średniej koncentracji: Kętrzyn, Morąg, Orneta, Nidzica, Dobre Miasto, Olsztynek, Giżycko, Pasłęk, Działdowo, Elk.

Zespoły kulturowe są to miejsca koncentracji obiektów zabytkowych poza miastami historycznymi. Spośród nich wyróżniono:

- historyczne zespoły pielgrzymkowe będące miejscami kultu: Święta Lipka, Stoczek Klasztorny, Gietrzwałd, Głotowo, Krosno, Święty Gaj, Zielonka Pasłęcka,
- zamki i warownie w: Lidzbarku Warmińskim, Szymbarku, Olsztynie, Nidzicy, Reszlu, Kętrzynie, Barcianach, Ostródzie, Rynie, Fromborku,
- twierdze i fortyfikacje w Gierłozy, Przystani i Giżycku,
- pole bitwy pod Grunwaldem,
- zespoły pałacowo-parkowe, które w znakomitej większości służą lub mogą służyć rozwojowi wysokiej klasy bazy turystycznej: Kwitajny, Smolajny, Dobrocin, Karnity, Sorkwity, Bęsia, Łężany, Galiny, Łabędnik, Drogosze, Sztynort, Biała Olecka, Kamieniec, Kadyny, a także godne odtworzenia będące obecnie w ruinie Gładysze, Słobity, Bogatyńskie, Prosna,
- wsie: Kadyny, Klon, Łęcze, Jelonki,
- budowle inżynieryjne: wiadukty w Stańczykach, pochylnie wraz z Kanalem Ostródzko-Elbląskim, most obrotowy w Giżycku,
- stanowisko archeologiczne Truso nad jeziorem Drużno.

Rozwiązanie problemów w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarze województwa głównie będzie obejmowało:

- działania ochronne i zabezpieczające, a także określenie zasobów i ich wartości;
- opracowanie strategii działań zmierzających do skutecznej i ciągłej ochrony, prawidłowego ich zagospodarowania i wypromowania;

2.3.3. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OCHRONY ZABYTKÓW Z PROGRAMEM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA WARMIŃSKO-MAZURSKIEGO NA LATA 2012-2015

Jako cele i zadania „Program opieki nad zabytkami woj. Warmińsko-mazurskiego” wskazuje m.in.:

1. Zespolecie i koordynacja form i metod ochrony dziedzictwa kulturowego

Warunkiem niezbędnym do realizacji zadań zapisanych w Programie jest zespolecie i koordynacja form i metod ochrony dziedzictwa kulturowego. Można je osiągnąć poprzez:

- 1) Realizację powszechnych tendencji europejskich i światowych do rozszerzania pola ochrony na całe dziedzictwo kulturowe obejmujące dobra kultury i natury;
- 2) Włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania województwa;
- 3) Uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków (w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego) łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej w planach rozwoju województwa;
- 4) Uwzględnianie – w planach zagospodarowania przestrzennego – ochrony środowiska naturalnego powiązanego przestrzennie z założeniami urbanistycznymi i ruralistycznymi, zespołami architektonicznymi oraz archeologicznym dziedzictwem kulturowym;
- 5) Wspieranie procesu opracowywania gminnych i powiatowych programów opieki nad zabytkami jako ważnego instrumentu kształtowania lokalnych strategii rozwoju;
- 6) Wykorzystywanie nowej formy ochrony zabytków, jaką stanowi park kulturowy;
  - 6.1. Opracowanie programu tworzenia parków kulturowych w województwie, wskazanie priorytetów, identyfikacja zagrożeń w celu powstrzymania degradacji, zachowania i ochrony terenów o wyjątkowych wartościach historyczno-kulturowych, krajobrazowych i przyrodniczych;
  - 6.2. Współdziałanie w zakresie przygotowywania i dofinansowywania opracowań studialnych i projektowych zmierzających do utworzenia parków kulturowych;
  - 6.3. Promowanie działań zmierzających do tworzenia parków kulturowych jako skutecznej formy zintegrowanej ochrony cennych obszarów kulturowych województwa warmińsko-mazurskiego;
- 7) Uwzględnianie – w studiach oraz planach zagospodarowania przestrzennego województwa – problematyki form zabudowy tradycyjnej oraz egzekwowanie form regionalnych w nowych budynkach do lokalnych form i materiałów;
- 8) Wypracowanie programu wspomagania finansowego długofalowych działań na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków regionu;
- 9) Dążenie do zwiększenia zaangażowania sektora prywatnego w rewaloryzację obiektów zabytkowych;
- 10) Wspieranie programów ochrony zabytków uwzględniających finansowanie z funduszy Wspólnoty Europejskiej;
- 11) Budowa społeczeństwa obywatelskiego poprzez aktywizację i wspieranie działań organizacji pozarządowych w realizacji zadań związanych z ochroną zabytków (konkursy, powierzanie ściśle

określonych zadań, wsparcie finansowe dla projektów itp.); wspieranie inicjatyw lokalnych zmierzających do tworzenia niewielkich skansenów lub izb pamięci w zabytkowych obiektach, w poszczególnych miejscowościach na terenie województwa warmińsko-mazurskiego.

2. Opieka nad zabytkami nieruchomymi ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów charakterystycznych dla województwa warmińsko-mazurskiego

2.1. Wspieranie polityki konserwatorskiej dotyczącej m.in.: postępowania zgodnie z obowiązującymi standardami i zasadami konserwatorskimi, wykonywania kompleksowych dokumentacji obiektów zabytkowych poddawanych pracom konserwatorskim bądź rewaloryzacyjnym.

2.2. Inicjowanie, wspieranie i popularyzacja działań zmierzających do wyszukania nowych właścicieli lub dzierżawców dla obiektów zabytkowych wymagających zagospodarowania;

2.3. Dofinansowywanie wybranych prac badawczych i dokumentacyjnych związanych z najważniejszymi obiektami zabytkowymi – wprowadzenie systemu wojewódzkich grantów badawczych;

2.4. Dofinansowywanie prac konserwatorskich przy zabytkach, zgodnie z priorytetami określonymi w Programie;

2.5. Wdrożenie i realizacja programów opieki nad zabytkami o szczególnym znaczeniu dla tożsamości kulturowej województwa:

2.5.1. Program ochrony gotyckiej architektury ceglanej

Gotycka architektura ceglana jest wyjątkowym w skali kraju przykładem kompleksowo zachowanej architektury średniowiecznej, wyróżniającej się znakomitą poziomem artystycznym oraz zachowaniem autentycznej substancji zabytkowej. Jest jednym z najważniejszych wyróżników odrębności regionalnej Warmii i Mazur. Obejmuje zespół obiektów o różnorodnej funkcji i skali: zamki obronne, kościoły i kaplice, ratusze, bramy i mury obronne. Wszystkie te aspekty decydują o wyjątkowej wartości artystycznej i historycznej zachowanych obiektów, ważnych rangą nie tylko w skali kraju, ale również na tle sztuki europejskiej. Ważne są także możliwości wykorzystania ich (uwzględniając ich właściwą ochronę, konserwację, promocję) w rozwoju turystyki.

2.5.2. Program ochrony i odnowy centrów historycznych miast oraz zespołów urbanistycznych powstałych w XIX i XX w.

Historyczne ośrodki miejskie Warmii i Mazur, mimo zniszczeń i przeobrażeń zachodzących na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci, zachowały do dnia dzisiejszego zabytkową strukturę. Większość z nich posiada czytelny układ przestrzenny, często o genezie średniowiecznej. Stosunkowo wiele ośrodków zachowało zespoły historycznej zabudowy, zarówno w obrębie centrów staromiejskich, jak i XIX- i XX-wiecznych dzielnic. Istnieje konieczność rewaloryzacji zespołów miejskich z zachowaniem ich walorów historycznych i kulturowych, przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z nasilonego ruchu inwestycyjnego.

2.5.3. Program ochrony dziedzictwa wiejskiego

Dziedzictwo wiejskie woj. warmińsko-mazurskiego obejmuje zachowane historyczne układy przestrzenne wsi i osiedli wiejskich, formy zagospodarowania przestrzeni publicznej, architekturę

sakralną i cmentarze, rozplanowanie i kształt zagród oraz tradycyjną, drewnianą i murowaną zabudowę. W skali kraju jest to stosunkowo dobrze i czytelnie zachowany sposób kształtowania i zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. Wyrazistość i odrębność kulturowego krajobrazu wiejskiego może służyć budowaniu regionalnej tożsamości.

2.5.4. Program ochrony i odnowy architektury użyteczności publicznej Architektura użyteczności publicznej ma szczególną rangę w pejzażu miast i wsi. Jest przykładem świadomego kształtowania ładu przestrzennego oraz szczególnej dbałości o formy architektoniczne. Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego znajduje się wiele stosunkowo dobrze zachowanych obiektów tego typu. Są to zarówno ratusze i budynki stanowiące siedziby lokalnej administracji i urzędów, jak również szkoły, dworce kolejowe, leśniczówki, zespoły koszarowe. Program przewiduje wspieranie rewitalizacji oraz działań zmierzających do zachowania zabytkowych obiektów i/lub ich układów z możliwością ich adaptacji do nowych funkcji.

2.5.5. Program ochrony architektury przemysłowej i zabytków techniki

Architektura przemysłowa oraz zabytki techniki są ważnym elementem dziedzictwa materialnego. Na obszarze woj. warmińsko-mazurskiego zachowało się ich stosunkowo niewiele. Związane jest to zarówno z typowo rolniczym charakterem regionu, jak również z funkcjonującym jeszcze do niedawna przeświadczeniem o ich niewielkiej wartości historycznej. Wiele obiektów uległo zniszczeniu lub zostało całkowicie przekształconych w ciągu ostatnich dziesięcioleci. Stąd konieczność ochrony istniejących jeszcze obiektów i zespołów. Są one niewątpliwie świadectwem rozwoju techniki i myśli inżynierskiej, jak również bardzo często przykładem dbałości nie tylko o funkcję, ale też formę estetyczną. Program przewiduje wspieranie rewitalizacji oraz działań zmierzających do zachowania zabytkowych obiektów i/lub ich układów z możliwością ich adaptacji do nowych funkcji.

2.5.6. Program ochrony zabytkowych zespołów dworsko-parkowych

Na terenie woj. warmińsko-mazurskiego występuje duża ilość dawnych majątków ziemskich obejmujących siedziby mieszkalne (pałac, dwór), założenie parkowe, folwark (często z wsią folwarczną) oraz mniejsze folwarki i obiekty przemysłowe (tartaki, gorzelnie, młyny itp.). W szczególnych przypadkach były one świadomie komponowane w obrębie całych, wielohektarowych dóbr ziemskich (rozmişczenie zespołów zabudowy, układ pól, lasów i zadrzewień, sieć alei przydrożnych). Są charakterystycznym i wyróżniającym elementem kształtowania otwartego krajobrazu i stanowią istotny zasób dla rozwoju gospodarki i turystyki. Istnieje konieczność rewaloryzacji zespołów dworsko-pałacowych z zachowaniem ich walorów historycznych, przy zapewnieniu im właściwych funkcji oraz zapobieganiu zagrożeniom wynikającym z wtórnych podziałów.

2.5.7. Program ochrony alei przydrożnych

Aleje przydrożne woj. warmińsko-mazurskiego są zachowanym, unikalnym przykładem zagospodarowania przestrzeni publicznej w skali europejskiej. Ich wielorakie funkcje (przyrodnicze, kulturowe, komunikacyjne) są aktualne do czasów dzisiejszych. Są świadectwem kompleksowego zagospodarowania przestrzeni, wyróżnikiem krajobrazu kulturowego Warmii i Mazur. W związku z rosnącym natężeniem ruchu kołowego następuje proces ich zanikania. Konieczne jest wspieranie działań w celu zachowania charakterystycznych i najcenniejszych alei przydrożnych.

2.5.8. Program ochrony sanktuariów pielgrzymkowych

Sanktuaria pielgrzymkowe należą do najbardziej charakterystycznych elementów pejzażu sakralnego katolickiej Warmii. Rozkwit tej architektury przypada na czasy baroku, a kończy się w XIX wieku. Założenia te choć różnorodne w formie i stylu łączy analogiczna funkcja, a w większości również typ przestrzenno-funkcjonalny, tj. kościół otoczony krążgankami lub murem z narożnymi kaplicami, kompozycyjnie powiązany z otaczającym krajobrazem. Założenia te stanowią przykład architektury i wystroju o wysokiej randze artystycznej oraz wybitnym znaczeniu historycznym. Konieczne jest wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów.

2.5.9. Program ochrony architektury sakralnej XIX i XX wieku

Czasy najnowsze, to jest XIX i pierwsza połowa XX wieku to kolejny po fazie gotyckiej rozkwit architektury sakralnej, zarówno pod względem skali tego zjawiska, jak też rangi artystycznej wznoszonych budowli. Budowle te charakteryzuje z jednej strony umiejętność wykorzystania tradycyjnych, historycznych wzorców architektonicznych, z drugiej nowe, a czasami nowoczesne, jak w przypadku modernizmu, rozwiązania architektoniczne. Architektura ta jest jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk rozwoju sztuki sakralnej w regionie. Program przewiduje wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów.

2.5.10. Program ochrony kapliczek i krzyży przydrożnych

Krzyże i kapliczki przydrożne, charakterystyczny element krajobrazu Warmii, stanowią świadectwo kulturowej i religijnej odrębności tej krainy. Ich liczba (ok. 1500 kapliczek) oraz skala występowania w poszczególnych miejscowościach (od 2 do nawet 10 w jednej wsi) świadczą o randze i roli tych obiektów. Są one zatem ważnym i charakterystycznym elementem codzienności i tradycji religijnej dawnych mieszkańców regionu. Przewidziane jest wspomaganie działań przy konserwacji i restauracji obiektów.

3. Opieka nad zabytkami ruchomymi

3.1. Dokumentacja

- wspieranie programów konserwatorskich mających na celu pełne rozpoznanie istniejącego w województwie zasobu;
- wspieranie działań zmierzających do dokumentowania i wprowadzania do obiegu naukowego obiektów zabytkowych spoza zbiorów muzealnych;
- inicjowanie i wspieranie badań konserwatorskich poprzedzających właściwe prace konserwatorskie;

- dofinansowywanie prac badawczych i dokumentacyjnych związanych z zabytkami ruchomymi – wprowadzenie wojewódzkich grantów badawczych.

3.2. Konserwacja

- wspieranie działań zmierzających do podejmowania prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych,
- dofinansowywanie prac konserwatorskich przy obiektach o znaczącej wartości artystycznej, historycznej lub naukowej, zgodnie z priorytetami przyjętymi w programie,
- wdrożenie i realizacja programów opieki nad zabytkami o szczególnej wartości artystycznej i naukowej.

3.3. Działania promocyjne

- wspieranie inicjatyw zmierzających do publicznej prezentacji obiektów zabytkowych znajdujących się w zbiorach prywatnych lub w zbiorach publicznych na co dzień niedostępnych (w formie wystaw czasowych, incydentalnych pokazów, „dni otwartych” itp.);
- wspieranie i dofinansowywanie inicjatyw upowszechniających wiedzę na temat zabytków ruchomych.

4. Opieka nad zasobami muzeów

Prawidłowa ochrona i skuteczne upowszechnianie dóbr kultury przez muzea wymaga działań na wielu obszarach (zabezpieczenie warunków do działalności muzealnej, prowadzenie działalności badawczej, działania promocyjne, rozwój sieci muzealnej).

4.1. Zabezpieczenie warunków dla działalności muzealnej poprzez:

- zapewnienie właściwej kadry
- zapewnienie odpowiedniej powierzchni magazynowej i wystawienniczej, nowoczesnej infrastruktury technicznej przy budowie, remontach i wyposażaniu działów muzealnych (m.in. systemów informatycznych, magazynowych, antywłamaniowych, przeciwpożarowych, klimatyzacyjnych, oświetleniowych).
- powołanie wojewódzkich funduszy przeznaczonych na zakup i konserwację muzealiów;
- wprowadzenie cyklicznych, premiowanych konkursów na najciekawszy projekt lub/i na nową ekspozycję muzealną, np. pod auspicjami marszałka województwa; pomoc w organizacji tematycznych objazdów studyjnych do muzeów, które wprowadziły nowe praktyki ekspozycji.
- wdrażanie programów i projektów badawczych stanowiących podstawową, statutową działalność muzeów, z którego wynika działalność wystawiennicza i oświatowa.
- utworzenie forum ułatwiający zawiązywanie wzajemnych kontaktów zarówno między samymi placówkami muzealnymi, jak i szerzej, między nimi a placówkami kultury, fundacjami, stowarzyszeniami.
- wspólna promocja muzeów województwa, np. w „Warmińsko-Mazurskim Portalu Muzealnym”, wspólnej stronie w internecie z pełnym serwisem informacyjnym o każdego z muzeów
- rozwój sieci muzealnej – wspieranie istniejącej placówek oraz tworzenie nowych muzeów specjalistycznych np. związanych z dawnym rzemiosłem, techniką, przemysłem, rozwojem regionalnym.

5. Program ochrony archeologicznego dziedzictwa kulturowego województwa warmińsko-mazurskiego

Określenie strategii ochrony dziedzictwa kulturowego powinno wynikać zarówno z jego wartości, jak też i potrzeb związanych przede wszystkim z obowiązującym systemem prawnym oraz ze świadomością społeczeństwa odnośnie wartości spuścizny dziedziczonej na przestrzeni dziejów.

Obszar województwa warmińsko-mazurskiego należy do regionów o charakterystycznych walorach archeologicznego dziedzictwa kulturowego o czym decyduje m. in.: sieć osad nawodnych, kompleksy grodzisk i kurhanów, stosunkowo nieprzekształcone środowiska naturalne z którym współgra archeologiczny krajobraz kulturowy.

Program przewiduje:

- współpracę ze środowiskiem tzw. „wykrywaczy” zmierzająca do pełnej kontroli ich działalności, a także dającą możliwości wykorzystania ich umiejętności w działaniach zmierzających do pełniejszego rozpoznania zasobów archeologicznych i zapobieganie działalności przestępczej polegającej głównie na nielegalnym handlu zabytkami archeologicznymi;
- szerszą niż dotychczas edukację i popularyzację w zakresie potrzeby ochrony dziedzictwa archeologicznego poprzez organizacje plenerowych festynów i pokazów, szlaków turystycznych, ścieżek edukacyjnych itp.;
- wspieranie rewitalizacji zabytków archeologicznych nieruchomych o własnych formach krajobrazowych;
- wspieranie działań zmierzających do podejmowania prac konserwatorskich przy archeologicznych zabytkach ruchomych wpisanych do rejestru zabytków
- powołanie Muzeum Archeologicznego – nowoczesnej placówki o randze wojewódzkiej o odpowiednim zapleczu magazynowym, której zadaniem byłoby m.in. systematyczne gromadzenia i eksponowanie pozyskiwanych w trakcie badań materiałów zabytkowych, a także ich konserwację i digitalizację.
- utworzenie parków kulturowych, działających w oparciu o zabytki archeologiczne

6. Ochrona dziedzictwa niematerialnego

Ochrona niematerialnego dziedzictwa kulturowego realizowana jest poprzez:

identyfikację, dokumentację (ewidencję), badanie, zachowanie, zabezpieczenie, promowanie, wzmacnianie, przekazywanie (edukacja formalna i nieformalna), rewitalizację.

Program ochrony dziedzictwa kulturowego ukształtowanego w kręgu oddziaływania tradycji wiejskiej w województwie warmińsko-mazurskim winien obejmować zarówno zachowane i wciąż żywe przejawy miejscowej kultury ludowej, jak też nową jej postać określaną mianem folkloryzmu, będącą wyrazem współczesnego, aktywnego stosunku do dziedzictwa przeszłości. W podejmowanych działaniach mających na celu ochronę wiejskiego dziedzictwa kulturowego należy mieć stale na uwadze, że w warunkach globalizacji i jednoczenia się pod hasłem jedności w różnorodności Europy, nasze „być albo nie być” zależy od sensownego użycia treści kultury rodzimej, w szczególności jej walorów inspirujących, identyfikujących oraz promocyjnych. Skala możliwości korzystania z zasobów dziedzictwa wsi zależy od zachowania jej podstawowej specyfiki, jaką jest jej zróżnicowanie regionalne w postaci z dawną ukształtowanych ugrupowań etnicznych oraz współcześnie kształtujących się regionów, funkcjonujących w oparciu o identyfikację z wyselekcjonowanymi elementami przeszłości. Spośród różnego typu imprez folklorystycznych

organizowanych w województwie warmińsko-mazurskim szczególnie ważne są te, które mają związek z ochroną tradycyjnych zawodów. Do imprez tego typu, zasługujących na szczególne wsparcie finansowe, merytoryczne oraz pomoc organizacyjną należą przede wszystkim jarmarki w trakcie których jest prezentowane są dawne zawody, umiejętności i zwyczaje.

Działania na rzecz ochrony i wspierania tradycji wsi oraz jej krajobrazu kulturowego mogą być rozpatrywane także w kontekście wykorzystania jako atrakcji turystycznej. Zachowane różnorodne formy kultury rodzimej w województwie warmińsko-mazurskim są potencjalnie ważnym i jak dotychczas w niewielkim stopniu wykorzystywanym czynnikiem aktywizacji turystycznej regionu. Nurt tradycji regionalnej, zachowane zasoby dziedzictwa wiejskiego, kolekcje etnograficzne i regionalne powinny stanowić istotny składnik kompleksowej oferty ze strony instytucji zajmujących się promocją i organizacją turystyki, wskazującej na wieś i funkcjonującą tam coraz liczniej infrastrukturę turystyczną jako miejsce aktywnego wypoczynku, połączonego z poznawaniem jej przeszłości. Organizatorzy turystyki muszą jednak znać potencjalne zasoby regionu – istniejące tu zabytki budownictwa regionalnego, pełną ofertę muzeów, kalendarz organizowanych imprez, żywe ośrodki folkloru i wytwórczości rzemieślniczej. Jak się wydaje, w dalszym ciągu znajomość tej problematyki wśród organizatorów turystyki jest stosunkowo niewielka i ograniczona do najbardziej znanych muzeów i zabytków. Brakuje popularnych wydawnictw o kulturze ludowej i tradycjach regionalnych jako atrakcji turystycznej. Postulat ich opracowania oraz wydania jest oczywisty.

Niematerialnymi elementami dziedzictwa kulturowego są również nazwy geograficzne i historyczne (np. Warmia, Powiśle). Często są świadectwem minionych pokoleń, nośnikami tradycji oraz historii i wielokulturowości regionu. Możliwość wpisu ich do rejestru zabytków (art. 9 ust. 2 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami) jest również sposobem ich zachowania.

7. Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego – rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne itp.

7.1. Utworzenie portalu internetowego, aktualizowanego na bieżąco, o wielowątkowym profilu informacyjnym na temat dziedzictwa kulturowego regionu (m.in. możliwie pełne informacje turystyczne, informacje o bazach noclegowych, imprezach kulturalnych, galeriach, wystawach, działających stowarzyszeniach, firmach projektowych i budowlanych zaangażowanych w ochronę zabytków itp.).

7.2. Stworzenie wojewódzkiego jednolitego systemu regionalnej popularyzacji i promocji zagadnień z zakresu ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, skierowanego do jednostek samorządu terytorialnego, szkół, organizacji pozarządowych itp. (np. w formie portalu internetowego);

7.3. Działania wspierające wykorzystywanie obiektów zabytkowych (zwłaszcza nieużytkowanych) dla potrzeb rozwoju infrastruktury turystycznej;

7.4. Realizacja programu ogólnospołecznej edukacji kulturowej; właściwa edukacja dzieci i młodzieży nastawiona na poznanie wartości tzw. „małych ojczyzn” i wskazanie potrzeby ochrony krajobrazu kulturowego jako swoistego wyróżnika i świadectwa tożsamości regionalnej;

7.5. Wydawanie i dofinansowywanie wydawnictw poświęconych zabytkom Warmii i Mazur;

- 7.6. Promowanie i wspieranie przywracania lub utrzymywania w obiektach pierwotnych, historycznych funkcji;
- 7.7. Współdziałanie w organizacji i współfinansowanie imprez kulturalnych, zwłaszcza o znaczeniu ponadlokalnym, promujących dziedzictwo kulturowe;
- 7.8. Działania związane z funkcjonowaniem szlaków edukacyjno-turystycznych po zasobach dziedzictwa kulturowego;
- 7.9. Organizacja i rozszerzenie formuły Europejskich Dni Dziedzictwa.

2.4. WEWNĘTRZNE UWARUNKOWANIA PRAWNE I PROGRAMOWE OCHRONY ZASOBÓW DZIEDZICTWA I KRAJOBRAZU KULTUROWEGO GMINY SUSZ

Najważniejsze ustalenia wynikające z wewnętrznych uregulowań planistycznych i strategicznych ujęte są w „Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Susz”, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, w tym szczególnie planu obejmującego Stare Miasto w Suszu¹, a także „Lokalnego programu rewitalizacji Miasta Susz”.

2.4.1. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE WYNIKAJĄCE ZE „STUDIUM UWARUNKOWAŃ I KIERUNKÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO GMINY SUSZ”² - WYCIĄG

Na obszarze gminy, w stosunku do obiektów wpisanych do rejestru zabytków, obowiązują zasady ich ochrony określone w przepisach odrębnych i opisane w rozdziale II.4. Ponadto należy uwzględnić opisane w tym rozdziale zasady, obowiązujące w ustanowionych strefach ochrony konserwatorskiej. W stosunku do obiektów znajdujących się w ewidencji zabytków, a nie wpisanych do rejestru zabytków, w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego należy określać dopuszczalność ich przebudowy i rozbudowy, przyjmując zasadę zachowania wysokości, kształtu bryły oraz układu artykulacji i opracowania dekoracji elewacji, z dopuszczeniem odstępstw w sytuacjach, gdy będzie to kolidowało z wymaganiami ładu przestrzennego. W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego należy uwzględniać, w zakresie zgodnym z przepisami ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, wymagania wynikające z rewitalizacji zespołów urbanistycznych i architektonicznych, w tym m.in. dawnych rezydencji ziemiaństwa pruskiego. Teren Starego Miasta w Suszu, również podlegający rewitalizacji, posiada już miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego (*vide* przypis nr 1). Na obszarze gminy nie określa się zasad ochrony dóbr kultury współczesnej, ze względu na nie występowanie dóbr kultury współczesnej zasługujących na ochronę. Na obszarze miasta Susz zostały ustanowione strefy ochrony konserwatorskiej A, B, E, K, W i OW, w których należy prowadzić działania konserwatorskie stosownie do stopnia ochrony.

Strefa ochrony konserwatorskiej A obejmuje obszar Starego Miasta z murami obronnymi i śladami fosy.

Podstawowe działania konserwatorskie w tej strefie obejmują:

- zachowanie historycznych podziałów działek,

---

¹ UCHWAŁA NR III/22/2007 RADY MIEJSKIEJ W SUSZU Z DNIA 23 LUTEGO 2007 R.

- oczyszczenie z elementów zniekształcających,
- restaurację obiektów zabytkowych oraz o lokalnej wartości kulturowej,
- restaurację i konserwację krajobrazowych założeń przestrzennych i układów zieleni,
- wymóg uzgadniania z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wszelkich projektów w zakresie bryły i elewacji budynków.

Ponadto, w związku z prawie całkowitym zniszczeniem zabudowy na terenie dawnego Starego Miasta, rewaloryzacja układu przestrzennego powinna nawiązywać, pod względem kubatury, bryły i usytuowania budynków, do charakteru tej części miasta przed zniszczeniem. Postuluje się nawiązanie w nowych projektach do opracowywanego wcześniej projektu zabudowy Starego Miasta.

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje na terenie miasta obszar:

- przedmieścia prabuckiego w obrębie zabudowy ulicy Prabuckiej od skrzyżowania z ulicą Słowiańską, obejmującą trzy obustronne posesje na północ od skrzyżowania z ulicami Polną i Wiejską, kwartał ujęty ulicami Wiejską i św. Floriana wraz z blokiem nr 2 oraz terenem gazowni po ulicę Kajki,
- przedmieścia iławskiego w obrębie zabudowy ulicy Iławskiej,
- w obrębie zabudowy posesji ulicy Piastowskiej od ulicy Mickiewicza po skrzyżowanie z ulicą Słowiańską,
- w obrębie zabudowy posesji ulicy Słowiańskiej od ulicy Willowej po ulicę Parkową,
- na terenie osiedla domków kolonijnych w obrębie ulic Pułaskiego i Sikorskiego, na ulicy Żeromskiego i po północnej stronie ulicy Mickiewicza,
- na terenie dawnych koszar kirasjerów przy ul. Koszarowej,
- na terenie dawnych cmentarzy przy rozjeździe dróg na Iławę, Zalewo i Stary Dzierzgoń.

Podstawowe działania konserwatorskie w tej strefie obejmują:

- zachowanie zasadniczych elementów historycznego rozplanowania,
- restaurację i modernizację obiektów o wartościach kulturowych z dostosowaniem współczesnych funkcji do wartości zabytkowej obiektu,
- dostosowanie nowej zabudowy do historycznej kompozycji urbanistycznej w zakresie skali i bryły budynku,
- zaznaczenie ewentualnych śladów nieistniejących fragmentów historycznej kompozycji przestrzennej,
- wymóg uzgodnienia wszelkich projektów architektonicznych z Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków w zakresie bryły i elewacji budynków.

Strefa ochrony ekspozycji E obejmuje obszar dookoła Starego Miasta, ograniczony ulicami Kajki, Prabucką, Parkową, parkiem miejskim, Wodną i groblą u podnóża miasta od wschodu.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar od wschodniej strony miasta wraz z jeziorem Suskim do lokalnej drogi w obrębie wsi Adamowo, od północy ograniczony polną drogą będącą przedłużeniem ulicy Wiejskiej do strumienia na wysokości cmentarza.

---

² UCHWAŁA NR XXI/165/2012 RADY MIEJSKIEJ W SUSZU Z DNIA 25 PAŹDZIERNIKA 2012 R.

Podstawowe działania konserwatorskie w tej strefie obejmują:

- restaurację zabytkowych elementów krajobrazu urządzonego, z ewentualnym częściowym odtworzeniem,
- uwolnienie obszaru od elementów dysharmonizujących,
- zwiększenie lub wprowadzenie funkcji ogólnospołecznych pod warunkiem należytego zabezpieczenia zabytkowych wartości.

Strefa ścisłej ochrony archeologicznej W obejmuje obszar Starego Miasta, teren dawnego zamku – dworu krzyżackiego i teren dawnego grodziska pruskiego na zachodnim brzegu Jeziora Suskiego.

Podstawowe działania konserwatorskie w tej strefie obejmują:

- zakaz wszelkiej działalności budowlanej, nie związanej z rewaloryzacją tych terenów, bez uprzednich badań archeologicznych,
- dopuszczenie ograniczonych działań prowadzących do zachowania fragmentów zabytkowych, względnie zaznaczenia ich śladów, jednakże dopiero po przeprowadzeniu szczegółowych badań archeologicznych,
- dopuszczenie inwestycji dopiero po przebadaniu stanowisk i wykreśleniu ich z rejestru zabytków.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar przedmieść Hławskiego oraz Prabuckiego i teren nad brzegiem jeziora Suskiego. Działalność inwestycyjna w tej strefie należy prowadzić pod nadzorem archeologiczno-konserwatorskim, w zakresie wymaganym przepisami odrębnymi. W przypadku stwierdzenia relikwów archeologicznych prace winny być przerwane, natomiast teren udostępniony do badań archeologicznych. W strefie tej należy unikać lokalizacji obiektów wielkokubaturowych i wymagających szczególnych warunków posadowienia. Zasady ochrony obiektów znajdujących się w ewidencji winny być ustalane w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

Na terenach wiejskich gminy zostały ustanowione strefy ochrony konserwatorskiej A, B, K, W i OW, wymienione w dalszej części przy opisie poszczególnych miejscowości.

W strefach ochrony konserwatorskiej A podstawowe działania konserwatorskie obejmują:

- zachowanie historycznych układów przestrzennych, brył budynków, podziałów działek, przebiegu ciągów komunikacyjnych, układów zieleni,
- oczyszczenie z elementów zniekształcających,
- restaurację obiektów zabytkowych oraz o lokalnej wartości kulturowej,
- restauracja i konserwacja krajobrazowych założeń przestrzennych, układów zieleni,

W strefach ochrony konserwatorskiej B podstawowe działania konserwatorskie obejmują:

- zachowanie zasadniczych elementów historycznego rozplanowania,
- restaurację i modernizację obiektów o wartościach kulturowych, z dostosowaniem współczesnych funkcji do wartości zabytkowej obiektu,
- dostosowanie nowej zabudowy do historycznej kompozycji ruralistycznej w zakresie skali i bryły budynku,
- zaznaczenie ewentualnych śladów nieistniejących fragmentów historycznej kompozycji przestrzennej.

W strefach ochrony krajobrazu K podstawowe działania konserwatorskie obejmują:

- restaurację zabytkowych elementów krajobrazu urządzonego, z ewentualnym częściowym odtworzeniem,

- uwolnienie obszaru od elementów dysharmonizujących (zakaz lokalizacji masztów elektrowni wiatrowych),
- zwiększenie lub wprowadzenie funkcji ogólnospołecznych, pod warunkiem należytego zabezpieczenia zabytkowych wartości.

W strefach ścisłej ochrony archeologicznej W podstawowe działania konserwatorskie obejmują:

- zakaz wszelkiej działalności budowlanej, nie związanej z rewaloryzacją tych terenów, bez uprzednich badań archeologicznych,
- dopuszczenie ograniczonych działań prowadzących do zachowania fragmentów zabytkowych, względnie zaznaczenia ich śladów, jednakże dopiero po przeprowadzeniu szczegółowych badań archeologicznych,
- dopuszczenie inwestycji dopiero po przebadaniu stanowisk i wykreśleniu ich z rejestru zabytków.

W strefach obserwacji archeologicznej OW działalność inwestycyjną należy prowadzić pod nadzorem archeologiczno-konserwatorskim, w zakresie wymaganym przepisami odrębnymi. W przypadku stwierdzenia reliktyw archeologicznych prace winny być przerwane, natomiast teren udostępniony do badań archeologicznych. W strefie tej należy unikać lokalizacji obiektów wielkokubaturowych i wymagających szczególnych warunków posadowienia. W związku z występowaniem stanowisk archeologicznych na terenach wiejskich gminy są wyznaczone strefy ochrony konserwatorskiej stanowisk archeologicznych.

W stosunku do nowej zabudowy na terenach wiejskich gminy, pożądana byłoby jej lokalizacja w pierwszej kolejności na starych siedliskach, tak w ciągu zabudowy wsi, jak też na koloniach. Z punktu widzenia ochrony krajobrazu, dopuszczalne jest również sytuowanie nowych siedlisk na koloniach nawiązujących układem do miejscowej tradycji. Preferowany typ budynku mieszkalnego to budynek wolnostojący, murowany, parterowy, 3 – 5 osiowy, o ceramicznym dachu dwuspadowym lub naczółkowym i budynek wolnostojący, murowany, 1,5-kondygnacyjny, 5-11 osiowy, o dachu ceramicznym dwuspadowym lub naczółkowym, z dopuszczeniem mieszkalnego poddasza, ryzalitu w osi dłuższego boku i facjatyki w połaci dachowej, nakrytej daszkiem dwuspadowym, naczółkowym lub pulpitowym. Akceptowalnym działaniem – z punktu widzenia ochrony krajobrazu – jest także nawiązywanie do budynków kolonijnych z okresu międzywojennego, jednakże bez prymitywnego stosowania form sześciątów, lub sporządzenie innego wpisującego się w krajobraz projektu, przy czym pożądanym jest, aby budynek mieszkalny był wolnostojący o wysokości od półtorej do dwóch kondygnacji. Należy unikać osiedli bloków, zabudowy szeregowej oraz nieuporządkowanej zabudowy letniskowej. Szczegółowe informacje dotyczące poszczególnych miejscowości zawarte są poniżej.

Adamowo

Strefa ścisłej ochrony archeologicznej W obejmuje dawną osadę na wschodnim brzegu jeziora.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar po zachodniej stronie kolonii wsi, nad wschodnim brzegiem jeziora Suskiego.

Babięty Wielkie

Strefa ochrony konserwatorskiej A obejmuje obszar dawnego majątku – założenia dworsko-parkowego z parkiem, dworem (obecnie szkoła) oraz zachowanymi budynkami dawnego założenia. Strefa ograniczona jest od południa lokalną drogą, od zachodu szosą, od wschodu granica strefy biegnie za dawnym czworakiem

prostopadle do lokalnej drogi, ogrodzeniami, obejmując staw, do skrzyżowania lokalnych dróg, od północy granica biegnie ogrodzeniem parku do lokalnej drogi.

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje wschodnią część wsi w granicach zabudowy wraz z cmentarzem oraz północną część wsi – osiedle domów kolonijnych.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar od południa i zachodu na szerokości doliny rzeki Osówki do poziomu wzgórz 100 m n.p.m.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar na wschód od cmentarza – ślady osady kultury kurhanów zachodniobałtyckich i osadę pruską, oraz obszar na południu na obu brzegach doliny dawnego jeziora po las na zachodzie.

Baloszyce

Strefa ochrony konserwatorskiej A obejmuje obszar całego założenia pałacowo-parkowego wraz z terenem kościoła.

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje pozostały obszar wsi i cmentarz w granicach wyznaczonych historycznymi obsadzeniami.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar dookoła wsi, ograniczony linią pagórków przekraczających wysokość 110 m n.p.m., a od wschodu ścianą lasu.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar na północnym wschodzie na wzgórzu – prawdopodobne grodzisko, na terenie parku – grodzisko, oraz na południe od Frydrychowa po granice gminy – grodzisko i ślady osadnicze.

Bornice

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar zwartej zabudowy wsi w granicach siedlisk wraz z cmentarzem.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar od zachodu ograniczony lokalnymi drogami, a od południowego wschodu wyznaczony na szerokości doliny pomiędzy wsią a wzgórzami o wysokości 100 m n.p.m., a ponadto aleje przy drodze do Kamieńca i Lubnowów.

Postulaty konserwatorskie wskazują ponadto na potrzebę uporządkowania cmentarza i oczyszczenia go z samosiewów, uporządkowania zachowanych grobów oraz oznaczenia tablicą informacyjną.

Bronowo

Strefa ochrony konserwatorskiej A obejmuje park wraz z dworem i historycznymi budynkami gospodarczymi.

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje zespoły czworaków, cmentarze i aleje biegnące w kierunku północnym i wschodnim.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar wyznaczony od północy granicą biegnącą od linii lasu od skrzyżowania leśnej drogi z drogą na Obrzynowo do drogi na Dąbrówkę, od wschodu rzędną wysokości wzgórz 100 m n.p.m., a od południa brzegiem strumienia.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar na północ od wsi na brzegu dawnego jeziora – osady kultury pomorskiej, neolitycznej, pruskiej.

Postulaty konserwatorskie wskazują ponadto na potrzebę uporządkowania założenia dworskiego, oczyszczenia, uporządkowania i ogrodzenia parku, usunięcia gospodarczych komórek pracowników dawnego PGR, przejęcia budynku dworu i oficyny przez jednego właściciela oraz uporządkowania i oznaczenia cmentarza.

Brusiny

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar wsi w granicach zabudowy oraz zespół dworski wraz z parkami.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar po zachodniej, południowej i wschodniej stronie wsi, wyznaczony w oparciu o rzędną 110 m n.p.m. oraz linię wzgórz o wysokości powyżej 107 m n.p.m.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar po zachodniej stronie wsi, na wschodnim zboczu doliny dawnego, obecnie osuszonego jeziora.

Brusiny Małe

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar na terenie zachowanych relikwów parku.

Czerwona Woda

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje wschodnią część wsi w granicach zabudowy oraz dawny cmentarz.

Dąbrówka

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje aleję starodrzewu prowadzącą w kierunku Bronowa.

Dolina

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego cmentarza.

Postulaty konserwatorskie wskazują ponadto na potrzebę uporządkowania i oznaczenia cmentarza oraz unikania rozbudowy dawnego siedliska przez przypadkowe projekty. Z uwagi na niewielką wartość zabytkową zachowanych historycznych budynków dopuszczalnym jest ewentualne wzniesienie kilku budynków według nowoczesnych projektów, należy jednak nie dopuścić do powstania większego osiedla letniskowego.

Emilianowo

Postulaty konserwatorskie wskazują, aby lokalizacja nowej zabudowy i projekty nowych domów uwzględniały rozplanowanie historycznych podziałów i występujący typ architektury.

Falknowo

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego majątku wraz z parkiem i czworakami.

Grabowiec

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar cmentarza.

Huta

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar po południowej stronie wzgórza dawnego folwarku wraz z relikwami parku, wyznaczony naturalnymi granicami cieku wodnego i drogi.

Postulaty konserwatorskie dopuszczają zabudowę jednorodzinna w kierunku północnym oraz możliwość odtworzenia wielkotowarowego gospodarstwa rolnego na terenie dawnego majątku, jednakże w nawiązaniu do historycznego układu zabudowań oraz architektury.

Januszewo

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje całą miejscowość wraz z parkiem.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar wyznaczony warunkami ekspozycji założenia, tj. ścianą lasu lub rzędną wysokości 100 m n.p.m.

Postulaty konserwatorskie wskazują ponadto na potrzebę rewaloryzacji pałacu i parku, unikania lokalizacji nowych budynków mieszkalnych w obrębie dawnego założenia, a jako lokalizację nowych siedlisk proponują kierunek na Brusiny Małe od współczesnego osiedla po zachodniej stronie parku.

Jawty Małe

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego folwarku wraz z parkiem oraz cmentarza.

Jawty Wielkie

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar wsi – ulicówki na północ od dawnego majątku w granicach zabudowy oraz dawny park, teren szkoły i cmentarz.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar ograniczony od zachodu po południowej stronie szosy lokalną polną drogą, a po północnej stronie szosy lokalną drogą do majątku po rozjazd dróg na kolonie, natomiast od wschodu łukiem od Wiśniówka rzędną 100 m n.p.m. po drogę do Jawt Małych wraz z aleją na tej drodze.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar na zachód od wsi na brzegu jeziora Grażymowskiego.

Kamieniec

Strefa ochrony konserwatorskiej A obejmuje założenie pałacowo-parkowe wraz z parkiem, dawnym folwarkiem, wsią i kościołem w granicach historycznej zabudowy.

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje cmentarz z prowadzącą doń aleją oraz dawny folwark Piaski.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje od wschodu obszar ograniczony od północy lasem, od wschodu jeziorem, od południa drogą do Rudnik, natomiast od zachodu, od wysokości Klainwaldu, obszar ograniczony od południa rzeką Liwą, a od północy lokalną drogą i rowem melioracyjnym.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar po zachodniej stronie wsi w rejonie Klainwaldu oraz po zachodniej stronie folwarku Piaski.

Lipowo

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego majątku wraz z terenem dawnego parku, alejami w kierunku zachodnim i południowym, terenem dawnych czworaków wraz ze wzgórzem ze współczesną kaplicą oraz teren dawnego cmentarza.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar po wschodniej stronie miejscowości, ujęty lokalnymi drogami na szerokość sięgającą pagórków na wschodnim brzegu dawnego jeziora.

Lubnowy Małe

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego majątku wraz z terenem dawnego parku.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar od wschodu i zachodu w granicach lokalnych dróg, ograniczony ukształtowaniem terenu i lasem.

Lubnowy Wielkie

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar na południowy zachód od skrzyżowania dróg do Lipowa i Obrzynowa.

Michałow

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar wsi w granicach zabudowy.

Nipkowie (Lipiny)

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego zespołu dworsko- parkowego na południe od szosy Susz – Jawty wraz z alejami wychodzącymi w kierunku południowym i wschodnim po kres obsadzenia.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje od wschodu obszar pomiędzy szosą, lokalnymi drogami a lasem.

Postulaty konserwatorskie wskazują, iż układ majątku jest dobrze zachowany, zatem wobec tendencji do parcelowania i karczowania parku oraz wydzielania zeń działek warzywnych, jak również tendencji do częściowej prywatyzacji poszczególnych budynków gospodarczych, nie należy dopuszczać do podziału zespołu pomiędzy kilku użytkowników lub właścicieli.

Olbrachtowo i Olbrachtówko

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar wsi Olbrachtowo w granicach dawnych zabudowań majątku, od rozjazdu dróg na północy po rozjazd dróg na południu wraz z terenem dawnego cmentarza, oraz cały obszar wsi Olbrachtówko w granicach zabudowy. Strefa ochrony krajobrazu K w Olbrachtowie obejmuje obszar ujęty granicami lokalnych dróg od północy, wschodu i zachodu, a w Olbrachtówku od zachodu obszar na szerokości osuszonej doliny dawnego jeziora, a od wschodu do linii zboczy wzgórz na szerokość około 200 – 500 m.

Strefa ścisłej ochrony archeologicznej W obejmuje dawną osadę w rejonie Żurawiej Góry oraz obszar po południowej stronie drogi Rudniki – Olbrachtowo.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar na zachód od wsi Olbrachtówko, na wschodnim zboczu dawnego jeziora po wieś Brusiny.

Postulaty konserwatorskie wskazują na potrzebę preferowania południkowego kierunku rozbudowy, z dopuszczeniem ewentualnego połączenia Olbrachtowa z Olbrachtówkiem, tak aby uniknąć połączenia Olbrachtówka z Brusinami.

Piotrkowo

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar zwartej zabudowy wsi wraz z założeniem dworsko- parkowym i teren dawnego cmentarza.

Strefa ochrony krajobrazu K rozciąga się od północy pomiędzy drogą do Januszewa a linią wzgórz na wysokości rzędnej 100 m n.p.m.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar od południowego zachodu – osadę z wczesnej epoki żelaza – i na wschodnim brzegu jeziora.

Redaki

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego założenia dworskiego wraz z parkiem i dawną gorzelnią oraz teren wsi w kierunku północnym w granicach zabudowy.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar na południe od wsi na szerokości doliny rzeki Osówki.

Rożanki

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego folwarku wraz z parkiem oraz teren cmentarza.

Roźnowo

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar od skrzyżowania z szosą w kierunku północnym w obrębie zabudowy wsi oraz cmentarz na południowym krańcu wsi.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar po zachodniej stronie wsi w granicach lokalnych dróg.

Rudniki

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego folwarku wraz z parkiem.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar po północnej i wschodniej stronie wsi, związany z dawnym majątkiem w Kamieńcu.

Ulnowo

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar założeniem dworsko- parkowego oraz zabudowy mieszkaniowej.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje od południowego wschodu obszar na szerokość doliny osuszonego jeziora, a od północnego zachodu do drogi polnej.

Strefa obserwacji archeologicznej OW obejmuje obszar na terenie całej miejscowości oraz po wschodniej stronie dawnego założenia dworsko-parkowego na wzgórzach po obu stronach lokalnej drogi do Fabian i obu brzegach dawnego jeziora, jak również po południowo-zachodniej stronie wsi.

Postulaty konserwatorskie wskazują na potrzebę rozpoznania stanowisk archeologicznych w rejonie założenia dworskiego, a ponadto ogrodzenia i zabezpieczenia dawnego cmentarza oraz uporządkowania parku.

Wiśniówek

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar dawnego majątku wraz z czworakami i parkiem, sięgający od skrzyżowania dróg na Żakowice i Klimy na południu po lokalną drogę prowadzącą na zachód na północy.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje obszar wyznaczony od południa od wzgórza – rzędnej 100 m n.p.m., od zachodu – linią wysokości 100 m n.p.m., z lokalnymi drogami, a od północnego wschodu pomiędzy majątkiem a szosą Jawty – Bałszyce, łączący się ze strefą ochrony krajobrazu majątku w Jawtach Wielkich.

Żakowice

Strefa ochrony konserwatorskiej B obejmuje obszar wsi w granicach zabudowy oraz teren dawnego cmentarza.

Strefa ochrony krajobrazu K obejmuje od północnego wschodu obszar wyznaczony od drogi prowadzącej do Klimów drogą prowadzącą do dawnego cmentarza po wysokość 100 m n.p.m., a od północy oraz od zachodu obszar wyznaczony linią wzgórz.

2.4.2. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE WYNIKAJĄCE Z „LOKALNEGO PROGRAMU REWITALIZACJI MIASTA SUSZ”³ - WYCIĄG

W tekście programu wymienione zostały następujące problemy środowiska kulturowego na terenie miasta:

- Zły stan techniczny większości obiektów kulturowych o dużej wartości historycznej i brak inwestorów dla atrakcyjnego zabudowania części obiektów zabytkowych położonych na terenie miasta.
- Zagrożenie niekorzystnymi przekształceniami funkcjonujących obiektów kulturowych i ich otoczenia w przypadku konieczności modernizacji czy podniesienia standardu funkcjonalnego i technicznego.

Program przewiduje realizację następujących zadań związanych z ochroną i opieką nad dziedzictwem kulturowym w okresie pokrywającym się z czasem obowiązywania niniejszego „Programu opieki nad zabytkami”:

- adaptacja części młyna przy ul. Bałtyckiej na cele turystyczne i kulturalno-społeczne (2013-16)
- renowacja terenów zielonych w obrębie Starego Miasta (2013-14)
- renowacja części wspólnych budynków wielorodzinnych (2013-16)
- przebudowa określenia na Starym Mieście (2013-14)
- utworzenie Centrum Przedsiębiorczości w Suszu związane z remontem i rewaloryzacją zabytkowego budynku przy ul. Słowiańskiej (2015-16)
- remont budynku byłej rzeźni przy ul. Bałtyckiej, Słowiańskiej i Prabuckiej (2014-16)

3. DZIEDZICTWO KULTUROWE GMINY SUSZ

3.1. RYS HISTORYCZNY

Osadnictwo jest obecne na obszarze gminy co najmniej od neolitu. Sprzed około 8 tys. lat pochodzą kamienne siekiery ze stanowisk w Jakubowie, Krzywcu, Bałozzycach, Falknowie, Bronowie, Piotrkowie. Ślady osadnictwa z wczesnej epoki brązu znaleziono w Lubnowach Wielkich, Kamieńcu i Bronowie. Osady datowane na wczesną epokę żelaza istniały w okolicy Bronowa, Rudnik, Kamieńca, natomiast stanowiska związane z kulturą wschodniopomorską odkryto w okolicach Bronowa i Susza. Z okres wpływów rzymskich pochodzą urny z Bałozzyc.

Susz leży w strefie, która była we wczesnym średniowieczu miejscem styku plemion polskich i pruskich. W IX w. osiedliło się tu pruskie plemię Pomezanów. Ich osady odkryto w Suszu, Lubnowach Wielkich, Kamieńcu, Dąbrówce, Bronowie, Brusinach, Fabianach, Michałowie, Rudnikach oraz Olbrachtowie. Terytorium Pomezanii po części pokrywa się z późniejszymi krainami historycznymi: Powiślem i Prusami Górnymi – była to najbardziej na zachód wysunięta kraina Prus. Obecnie na terenie dawnej Pomezanii leży Iława, Kwidzyn, Malbork, Prabuty i Susz. Pomezania została po podboju krzyżackim szybko zasiedlona osadnikami niemieckimi i polskimi. Mimo tego Pomezanie dość długo zachowali język i obyczaje. Jeszcze w XVI w. język pruski był tu żywotny, dzięki czemu możliwe i celowe było napisanie słownika języka pruskiego i katechizmu pruskiego – *Enchiridionu Pruskiego – Małego Katechizmu* Marcina Lutra przetłumaczonego z języka

---

³ UCHWAŁA RADY MIEJSKIEJ W SUSZU NR XIX/142/2012 Z 14.08.2012 R.

niemieckiego przez protestanckiego proboszcza Abła Willa z Pobethen. *Enchiridion* ukazał się w 1561 r. w Królewcu. Jest to jeden z najważniejszych zabytków języka pruskiego.

Próby podboju Prus przez Duńczyków, Rusinów i państwo piastowskie nie powiodły się. Bez sukcesów prowadzone były także misje chrystianizacyjne (śmierć św. Wojciecha w 997 r. i św. Brunona z Kwerfurtu w 1009 r.). Około 1210 na czele misji pruskiej stanął mnich cysterski z Oliwy Chrystian. W 1215 lub 1216 r. otrzymał z rąk papieża Innocentego III sakrę biskupią jako biskup całych Prus. Po nadaniu przez Konrada Mazowieckiego ziemi chełmińskiej i michałowskiej Zakonowi Krzyżackiemu w 1228 r. nastąpił, mimo powstań plemion pruskich z lat 1242-53, 1260-74, szybki podbój całych Prus. W 1249 r. tłumiąc powstanie pruskie Krzyżacy opanowali Pomezanię. W 1243 legat papieski Wilhelm z Modeny podzielił biskupstwo pruskie na cztery podporządkowane arcybiskupstwu ryskiemu diecezje: chełmińską, pomezzańską, warmińską oraz sambijską. Na tej podstawie w 1250 r. utworzono biskupstwo pomezzańskie z siedzibą w Kwidzynie, gdzie zbudowano katedrę i zamek biskupi. W kwidzyńskiej katedrze pochowano błogosławioną Dorotę z Mątówów. Do jej grobu pielgrzymował Władysław Jagiełło, który odwiedził Kwidzyn po zwycięstwie pod Grunwaldem.

Dobra biskupstwa pomezzańskie zostały podzielone na część podległą biskupowi, kapitule i poszczególnym parafiom. Ziemie diecezji, które przyznano kapitule, obejmowała prepozytura pomezkańska. W skład prepozytury weszły m.in. tereny obecnej gminy Szusz. Na początku XIV w. nastąpiła wzmożona akcja kolonizacyjna kapituły. W 1300 r. lokowano Susz, w 1312 r. Olbrachtowo, w 1313 r. Babięty i Ulnowo, w 1315 r. Jakubowo Kisielickie, w 1316 r. Bałoszyce, w 1318 r. Falknowo i Jawty, w 1319 r. Roźnowo, w 1335 r. Bronowo, w 1336 r. Brusiny, a w 1362 r. Januszewo. Osadników sprowadzano z Niemiec i Śląska. Część wsi zachowała ludność pruską, m.in. Bałoszyce, Bornice, Jawty Wielkie, Kamieniec i Nipkowie, stąd ich późniejsza lokacja – Nipkowie w 1399 r., Bornice 1400 r.

Susz został stolicą dóbr kapitulnych. Jego pruska nazwa Suse, która zachowała się w występującej już w średniowieczu nazwie polskiej, została zmieniona na niemiecką – *Rosenberg* (w herbie miasta przedstawiona jest jego patronka, św. Rozalia, z czerwoną różą w ręce). W 1315 roku kapituła odnowiła przywilej lokacyjny dla Susza. Miasto posiadało mury obronne i fosę. Mury bronione były przez siedemnaście wież, Furtę Zamkową i trzy bramy – Prabucką, Wodną i Szpitalną. Obwarowania nadawały miastu owalny kształt. W centrum znajdował się kwadratowy rynek z ratuszem, natomiast w południowo-wschodniej części na początku XIV wieku zbudowano, stanowiący jednocześnie część fortyfikacji, kościół parafialny. Niedaleko kościoła postawiono niewielki zamek. Susz miał, typowy dla ówczesnych małych miast, charakter osady handlowo-rzemieślniczo-rolniczej. W XV wieku istniały tu cechy tkaczy i sukienników, krawców, szewców, piekarzy i rzeźników. Cechy chronił wilkierz, zabraniający nie zrzeszonym rzemieślnikom osiedlania się w promieniu jednej mili od miasta. Do miasta należały także dwie wsie o areale 80 łanów, a od 1361 r. także 10 łanów w Nipkowie. Organami władzy była rada miejska i burmistrz, sądy były sprawowane przez dziedzicznego sołtysa oraz dziesięciu ławników.

Wojny krzyżacko-polskie z XV i początków XVI w. okazały się katastrofalne dla populacji Prusów. Podczas wielkiej wojny z Zakonem w latach 1409-11 r., wojny głodowej z 1414 r., wojny golubskiej z 1422 r.,

nieszawskiej (1431-35), wojny 13-letniej (1454-66), wojny papież z lat 1478-79, wojny pruskiej z 1519-21 r. wojska polskie i krzyżackie pustoszyły i paliły miasta i wsie Państwa Krzyżackiego. Ubytki ludności były zastępowane osadnikami z Niemiec i Mazowsza. Język pruski przetrwał najdłużej na Sambii – do XVII w.

Aby wzmocnić zniszczone i wyludnione w wyniku wojen, głodu i epidemii miasto, w 1499 r. kapituła pomezkańska na 40 lat uwolniła je od czynszów i nadała mu wieś *Media Villa* (*Halbersdorf*, Kamieniec).

Po II pokoju toruńskim (1466 r.), który przywrócił Polsce większość Pomorza, Warmię i Powiśle, biskupstwo pomezkańskie pozostało w granicach lennego wobec Polski Państwa Krzyżackiego. Po jego sekularyzacji w 1525 roku książę pruski Albrecht Hohenzollern przystąpił do propagowania luteranizmu. Sekularyzacji kraju i reformacji w diecezji pomezkańskiej sprzeciwiła się jedynie kapituła, natomiast duchowieństwo parafialne przeważnie przyjęło nowe wyznanie. Biskupi sambijski i pomezkański opublikowali tzw. agendę pt. „Artikel der Ceremonien und anderen kirchenordnung”, w której czytanie Pisma Świętego oraz kazania, śpiewy i sakramenty święte miały odbywać się tylko w języku niemieckim. Diecezja pomezkańska zanikła a jej katolickie parafie zostały w 1577 r. objęte administracją biskupów chełmińskich, co zostało potwierdzone przez Stolicę Apostolską w 1601 r.

Pod koniec XVI w. w Suszu ustanowiono osobnego polskiego kaznodzieję i przeznaczono na kościół polski kaplicę na terenie cmentarza podmiejskiego. Także w XVIII w. odbywały się w Suszu w niedzielę polskie nabożeństwa. W latach 1696-1699 proboszczem był Jan Moneta, tłumacz polskich pieśni i współwydawca polskiego kancjonału. W szkole miejskiej jednym z przedmiotów była lektorat języka polskiego.

Specjalnością rzemieślników suskich było szewstwo i piwowarstwo. Liczba szewców w 1599 r. wynosiła 21, a w 1793 r. – 60. W XVIII wieku odbywano się w Suszu pięć dorocznych targów. Według władz miejskich w 1774 roku w Suszu nie było w ogóle kupców. Od około 1730 r. pod Suszem czynna była cegielnia miejska. W 1789 r. powstała fabryka tabaki, a w 1782 roku młyn do mielenia śruty.

Po stuletnim okresie pokoju kolejne zniszczenia przyniosły wojny szwedzkie w latach 1626-35, 1655-60 i 1701-1709 oraz wojna siedmioletnia (1756-63). Kolosalne straty w ludziach przyniosła dżuma z lat 1708-11. W 1772 r. w mieście mieszkało 721 osób. Istniały dwa cmentarze – przykościelny oraz przy drodze do Kamieńca. W 1701 r. utworzono Królestwo Pruskie, w ramach którego ziemie obecnej gmin Susz weszły w skład tzw. Oberlandu, a potem powiatu kwidzyńskiego. W końcu XVIII wieku wybrukowano kilka ulic, wprowadzono zakaz budowania stodół w obrębie murów. W XIX wieku rozebrano mury obronne ponieważ groziły zawaleniem.

Jeszcze pod koniec XVIII wieku miasto nie wyzbyło się feudalnej zależności od starosty dziedzicznego. Dokonało tego dopiero w 1817 r. w wyniku apelacji do króla pruskiego. W 1818 r. utworzono powiat suski, należący do rejencji kwidzyńskiej prowincji Prusy Zachodnie.

W początkach XIX w. przeprowadzono w Prusach wielkie reformy agrarne. W 1807 r. zniesiono poddaństwo chłopów, a w roku 1811 został wydany edykt uwłaszczeniowy. Reformy te przyspieszyły proces tworzenia wielkich majątków ziemskich kosztem mniejszych dóbr szlacheckich i wywłaszczonych ziem chłopskich. W wyniku tego prawie wszystkie wsie regionu związane są z folwarkiem, a ich zabudowania pochodzą często z tego samego okresu.

W XIX w. Susz był siedzibą władz powiatowych, sądu, lekarza powiatowego, towarzystwa pożyczkowego, miał garnizon wojskowy składający się ze szwadronu huzarów, następnie ułanów. Garnizon powiększony został do pułku piechoty, potem kirasjerów. W 1903 r. zbudowano koszary przy drodze do Nipkowie. Mimo obecności tak wielu urzędników i żołnierzy nie rozwijał się handel i przemysł. Miasto miało w dalszym ciągu w znacznej mierze rolniczy charakter. Świadczy o tym liczba świń hodowanych przez mieszkańców Susza. W 1834 r. wynosiła ona 146, a w 1909 – 1208. Ponad 2/3 powierzchni miasta obejmowały ziemie uprawne i łąki. Rozwój miasta i okolic przyspieszyła budowa szos do Zalewa, Kisielic, Prabut i Iławy (1845-1846) oraz uzyskanie w 1876 r. połączenia kolejowego z Malborkiem i Iławą. Miasto zaczęło się rozbudowywać się w kierunku dworca kolejowego oraz w rejonie dzisiejszej ul. Kajki. W 1843 r. powstała drukarnia, a w 1849 r. fabryka pieców Piotra Kraszyńskiego. W połowie XIX w. zaczęła wychodzić lokalna gazeta "Rosenberger Kreisblatt" (od 1894 r. "Rosenberger Kreiszeitung"). W 1862 r. rozpoczęło działalność przedsiębiorstwo materiałów budowlanych. W 1900 r. zatrudniało ono 350 osób. W 1878 r. w mieście działało już 6 wiatraków, młyn parowy oraz browar. W 1892 r. zbudowano rzeźnię, a w 1904 r. mleczarnię. Przed I wojną światową działało w Suszu 23 szewców, 10 rzeźników, 7 piekarzy, 8 krawców, 6 kowali, 5 malarzy, 3 szklarzy, 3 siodlarzy, 2 ślusarzy, 2 zegarmistrzów, 2 cukierników, 2 fryzjerów oraz po jednym murarzu, cieśli, szczotkarzu, rymarzu, dekarzu, kuśnierzu i kominiarzu.

W ciągu XIX w. doszło do germanizacji miejscowej ludności polskiej. Organista i nauczyciel Ernest Szczypior (zmarły w 1846 r.) był ostatnim pomocnikiem pastora w odprawianiu polskich nabożeństw. Sytuacja odwróciła się na przełomie XIX i XX w. Ponownie zaczęli osiedlać się tu Polacy, przeważnie katolicy, z powiatu sztumskiego. Większość ludności stanowili jednak ewangelicy. W 1861 r. w domu Kraszyńskiego powstała misja katolicka. W 1865 r. zbudowano katolicką kaplicę, która została w 1904 roku rozbudowana na kościół. Oprócz luteran i katolików w Suszu i okolicach mieszkali też żydzi i menonici.

Prawie przez cały XIX w. panowały jeszcze złe warunki zdrowotne. Podczas epidemii cholery w 1831 roku zmarło ponad stu osób. Sytuacja higieniczna zaczęła się poprawiać dopiero pod koniec XIX w., wybrukowano wówczas wszystkie ulice oraz powstały chodniki. W 1884 r. otwarto w mieście szpital powiatowy, a w latach 1914-1915 zbudowano sieć wodociągowo-kanalizacyjną.

W latach 1881-1882 przy ul. Dworcowej wzniesiono szkołę ludową, a w 1901 r. pocztę. W 1904 r. zbudowano gazownię, co umożliwiło zastosowanie oświetlenia gazowego, które zastąpiło wprowadzane już od 1867 r. latarnie naftowe.

Niemiecka klęska w I wojnie światowej doprowadziła do nowej sytuacji politycznej na pograniczu polsko-niemieckim. O powojennej przynależności Warmii i Mazur miał zdecydować plebiscyt. W powiecie suskim zdecydowaną przewagę zdobyła opcja niemiecka. W związku z plebiscytem od lutego do sierpnia 1920 r. kwaterował w Suszu oddział żołnierzy włoskich.

W związku z napiętą sytuacją w stosunkach niemiecko-polskich przygraniczna część gminy (głównie Jawty Wielkie, Emilianowo, Lubnowy Małe) objęta została akcją osiedleńczą dla repatriantów i weteranów I wojny światowej.

W 1921 r. zbudowano w pobliżu dworca elektrownię. W 1926 r. otwarto linię autobusową do Kisielic, a w następnych latach do Zalewa. W 1927 r. zbudowano boisko i halę sportową, w latach 1928-1929 nową szkołę. Zrewitalizowano park i urządzono kąpielisko nad jeziorem. W 1926 r. został opracowany przez architekta powiatowego pierwszy kompleksowy plan przestrzennego rozwoju miasta.

Po II wojnie światowej Susz wraz z większością Prus Wschodnich przypadł Polsce. Nowy podział administracyjny włączył powiat suski do województwa olsztyńskiego. Powiat istniał do reformy administracyjnej w 1975 r. likwidującej powiaty. Gmina Susz weszła w skład województwa elbląskiego. W 1999 r. nie odtworzono powiatu suskiego, zamiast niego powstał powiat iławski.

W wyniku walk prowadzonych przeciwko Niemcom przez wojska sowieckie w styczniu 1945 r., a także późniejszej dewastacji i szabru zniszczono ok. 60% budynków mieszkalnych, 21% przemysłowych, 33% budynków publicznych. Zdewastowana została także sieć przesyłowa – 30% przewodów wodociągowych i kanalizacyjnych oraz ok. 80% gazowych. W dodatku część uszkodzonych budynków rozebrano. W historycznym centrum Susza przetrwały tylko pojedyncze domy. Odbudowa Starego Miasta rozpoczęła się latami 90. Rozpoczęto budowę kamienic nawiązujących układem i skalą do historycznej zabudowy Starego Miasta. Odbudowa przebiega jednak bardzo powoli. W planach rozwoju gminy przewidziana jest rewitalizacja Starego Miasta, zabezpieczenie pozostałych fragmentów murów obronnych, odnowa elewacji budynków, wybrukowanie ulic.

3.2. ZASOBY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY SUSZ

3.2.1. NAJWAŻNIEJSZE OBIEKTY I ZESPOŁY ZABYTKOWE

Susz

Stare Miasto z XIV w. o owalnym kształcie, z kwadratowym rynkiem w centrum założenia, z ulicami wychodzącymi z naroży rynku, które prowadzą do ulicy obiegającej założenie po wewnętrznej stronie dawnych murów obronnych. Zachował się kościół farny w południowo-wschodniej części zespołu, natomiast znaczna część zabudowy mieszkalnej została zniszczona. Podobny los spotkał historyczne centra okolicznych miast, m.in. Biskupca, Kisielic, Dzierzgonia, Iławy, Miłomłyn, Prabut, Zalewa. Utrata tak wielkiego zasobu substancji zabytkowej byłaby niepowetowana. Choć niemożliwe jest odtworzenie oryginalnych zabytków, słuszną drogą jest odtworzenie zabytkowych zespołów staromiejskich⁴, tak aby zachowany został dawny układ ulic, działek i budynków, a także skala i forma budynków. W przypadku najcenniejszych obiektów właściwa byłaby ich rekonstrukcja, przy wkomponowaniu zachowanych elementów.

---

⁴ Dla Starego Miasta w Suszu istnieje opracowanie dotyczące jego rewaloryzacji: W. Ziembła, *Studium urbanistyczno-architektoniczne. Rewaloryzacja Starego Miasta w Suszu*, mpis, 1977.

Stare Miasto w Suszu. Stan sprzed zniszczeń wojennych.

Kościół farny został zbudowany w latach 1330-1350 z funduszy kapituły pomezkańskiej i prepozytury kwidzińskiej. Wieża fary jest usytuowana asymetrycznie w północno-zachodnim narożu korpusu kościoła. Podobne rozwiązanie zastosowano wcześniej w katedrze kwidzińskiej. Oprócz funkcji sakralnej kościół był także elementem obwarowań miejskich. Został konsekrowany w 1350 r. przez biskupa pomezkańskiego Arnolda. Początkowo jego patronką była św. Rozalia, która była także patronką miasta (ówczesna nazwa miasta – *Rosenberg*). Odbywały się coroczne odpusty św. Rozalii. Po sekularyzacji Prus Zakonnych fara została przejęta przez luteran. Po wojnie kościół został ponownie przekazany parafii rzymskokatolickiej, a jego patronem został św. Antoni Padewski. Fara zachowała niemal w całości dawny wystrój o znacznych wartościach zabytkowych. Najstarszym elementem polichromii gotyckiej we wnętrzu kościoła jest fresk przedstawiający św. Weronikę.

Zwiększająca się w II połowie XIX w. liczba katolików w Suszu wywołała konieczność budowy kaplicy katolickiej (1867), erygowania parafii (1902), w końcu – wzniesienia kościoła pw. św. Rozalii (1905). Jest to kościół neogotycki, jednonawowy, murowany z cegły, z wielobocznym prezbiterium i wieżą wzniesioną od strony południowej na osi korpusu kościoła. Wieżę jest zwieńczona hełmem w kształcie wysokiej iglicy. Zachowało się neogotycki wystrój i wyposażenie kościoła. Do najcenniejszych elementów wyposażenia i wystroju należy ołtarz główny ze scenami Niesienia Krzyża i Oplakiwania, Grupa Ukrzyżowania w łuku tęczowym, organy oraz witraże ze scenami przedstawiającymi św. Rozalię, Zmartwychwstanie i Wniebowstąpienie.

Przedmieścia Prabuckie oraz Hławskie z XVI w. oraz **zabudowa łącząca miasto z dworcem** z końca XIX w. o układzie dwustronnej zabudowy wylotowych dróg z miasta. Jeszcze w drugiej połowie XIX w. tereny te miały charakter wiejski. Ich zabudowa składała się przeważnie ze stodoł, obór, stajni oraz innych zabudowań gospodarczych. Funkcjonowały tam też podmiejskie karczmy. Rozwój miasta doprowadził pod koniec XIX w. do

zwiększenia obszaru zabudowy miejskiej, przede wszystkim wzdłuż szos wylotowych prowadzących do Prabut i Iławy oraz w kierunku dworca. Powstawały tam wille zamożniejszych obywateli, a także budowle publiczne.

Osiedla kolonijne z lat 1920-1940: przy ul. Mickiewicza, przy ul. Willowej-Żeromskiego, przy ul. Pułaskiego-Sikorskiego-Skargi, Mochowskie oraz Leśne. Osiedla te nie zostały zrealizowane w całości.

Tereny wiejskie

Babięty Wielkie – zespół dworsko-parkowy (XVIII w., 1870, koniec XIX w.). Wieś kapituły pomezkańskiej lokowana w 1313 r. W XVIII w. własność szlachecka z folwarkiem i młynem. W XIX w. działał we wsi młyn, huta szkła i wiatrak. Założenie dworsko-parkowe składa się z dworu (XVIII w., przebudowa w stylu neomanierystycznym w końcu XIX w.), budynku gospodarczego (ryglowego z końca XVIII w.) oraz czworaka (koniec XVIII w.).

Dwór w Babiętach Wielkich.

Bałoszyce - zespół pałacowo-parkowy (XVII, poł. XIX w.) z zabudowaniami folwarcznymi, kościół parafialny pw. Św. Rodziny (XIV, XVII, XVIII, XIX w.). Wieś lokowana w 1316 r., siedziba parafii. Zespół pałacowo-parkowy i folwark został rozbudowany w połowie XIX w. Pałac, dawniej barokowy, został przebudowany w połowie XIX w. w stylu neogotyckim według projektu Luisa Runge. Zniszczony po wojnie, został odbudowany w latach 1973-1979. W skład zespołu, oprócz pałacu, wchodzi oficyna, brama, dom bramny, rządcówka, stodoła ryglowa, stajnie, owczarnia, ruiny budynków gospodarczych, czworaki oraz ogrodzenie parku, brama południowa, pozostałości amfiteatru.

Pałac w Baloszczach.

Bronowo – zespół dworsko-parkowy (XVII, pocz. XVIII w.) z zabudowaniami folwarcznymi. Wieś kapituły pomeziańskiej lokowana w 1333 r. W XVIII w. należała do rodziny zu Dohna. Założenie dworsko-parkowe obejmuje dwór i oficynę (poł. XIX w.) położone w parku. Zabudowania folwarczne składają się z ośmiu budynków gospodarczych – m.in. ryglowej stodoły (poł. XIX w.), stodoły (koniec XIX w.), trzech obór (poł. XIX – początek XX w.), gorzelni (pocz. XX w.). Zabudowa mieszkalna folwarku obejmuje czworaki parterowe, nakryte dachem naczółkowym (XVIII/XIX w.), oraz półtorakondygnacyjne nakryte dachem dwuspadowym (koniec XIX w.).

Januszewo - zespół pałacowo-parkowy (1717 r., XIX w., park XIX w.) z folwarkiem. Wieś rycerska lokowana w 1362 r. Założenie dworsko-parkowe obejmuje neobarokowy pałac, piętrowy z mezaninem, z ryzalitem zwieńczonym wolutowym szczytem, ogrodzony ceglany murem oraz rozległy park. Folwark składa się z oficyny, spichlerza, rządówki, kuźni (kaplicy), domu ogrodnika, pięciu budynków gospodarczych oraz sześciu czworaków.

Pałac w Januszewie.

Kamieniec – zespół pałacowo-parkowy (1700-20) oraz układ przestrzenny wsi folwarcznej wraz z kościołem parafialnym (poewangelicki, pw. Matki Boskiej Królowej Świata z 1706). Wieś kapituły pomezkańskiej lokowana w 1321 r. W XVIII w. na nowo rozplanowana. Zespół pałacowo-parkowy obejmuje ruiny pałacu zbudowanego w stylu francuskiego baroku, bramę i ogrodzenie, pawilon ogrodowy z oranżerią oraz rozległy park przylegający od wschodu do łąk nad jeziorem Gaudy. Pałac pierwotnie nakryty był mansardowym dachem z zielonej glazurowej cegły, z frontową attyką ozdobioną rzeźbami. Przez park przepływa rzeka Liwa. Zabudowa wsi składa się m.in. z kuźni, spichlerza, 2 stajni, 3 czworaków, wozowni, biura, leśniczówki, plebanii oraz kaplicy (koniec XVIII w.).

Pałac w Kamieńcu.

Nipkowie (d. nazwa Lipiny) – zespół dworsko-parkowy (II poł. XVIII w.). Wieś lokowana w 1399 r. Dwór jest usytuowany pomiędzy parkiem a zespołem budynków folwarku obejmującym 3 murowane obory, oborę murowano-drewnianą, drewnianą stodołę, spichlerz, studnię oraz pięć czworaków.

Dwór w Nipkowie.

Olbrachtowo – kościół (1732). Olbrachtowo zostało lokowane w 1312 r. Wieś folwarczna obejmująca budynki gospodarcze stojące wokół obszernego dziedzińca oraz czworaki po zachodniej stronie drogi. We wschodniej części wsi stoi kościół oraz wikařówka. Pierwotny kościół zbudowano w 1346 r. Wielokrotnie spalony, w 1732 r. wzniesiony nowy o konstrukcji szachulcowej.

Kościół w Olbrachtowie.

3.2.2. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

Istnieje konieczność uwzględniania zaleceń konserwatorskich w stosunku do terenów obejmujących stanowiska wymienione w Archeologicznym Zdjęciu Polski. Karty obszarów i stanowisk Archeologicznego Zdjęcia Polski są dostępne u Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Olsztynie.

Zabytki archeologiczne stanowią jedną z najciekawszych kategorii dziedzictwa kulturowego. W wielu przypadkach są jedynym źródłem informacji o rozwoju i charakterze osadnictwa na konkretnym terenie. Ważna rola dziedzictwa archeologicznego została także podkreślona w zapisach „Europejskiej konwencji o ochronie archeologicznego dziedzictwa kulturowego” z La Valetta, która uznała je za źródło *zbiorowej pamięci europejskiej i instrument dla badań historycznych i naukowych*. Z zapisu tego wynika konieczność umiejętnego pogodzenia dwóch podstawowych celów działań ochronnych i opiekuńczych w odniesieniu do dziedzictwa archeologicznego:

- 1) dokładne rozpoznanie, zadokumentowanie i popularyzacja zabytków archeologicznych narażonych na zniszczenie (inwestycje, przyczyny naturalne);
- 2) zachowanie dla przyszłych pokoleń jak największej liczby zabytków archeologicznych (możliwych do rozpoznania nowszymi metodami, zwłaszcza nieinwazyjnymi).

A. Ochrona zabytków archeologicznych

Ochrona zabytków archeologicznych jest w Polsce uregulowana przepisami *Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* oraz pakietem odpowiednich aktów wykonawczych (rozporządzeń Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego).

Ochronę dziedzictwa archeologicznego (znajdującą się w gestii właściwej administracji państwowej i w części samorządowej) oraz określenie definicji zabytku archeologicznego i badań archeologicznych zapewniają w szczególności przepisy ww. *Ustawy...*:

Art. 3, pkt. 4

zabytek archeologiczny – zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;

Art. 3, pkt. 11

badania archeologiczne – działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;

Art. 6, ust. 1, pkt. 3

Ochronie i opiece podlegają bez względu na stan zachowania:

1) *zabytki archeologiczne będące, w szczególności:*

- a) *pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,*
- b) *cmentarzyskami,*
- c) *reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.*

Art. 31.

1a. Osoba fizyczna lub jednostka organizacyjna, która zamierza realizować:

- 1) roboty budowlane przy zabytku nieruchomym wpisanym do rejestru lub objętym ochroną konserwatorską na podstawie ustaleń miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub znajdującym się w ewidencji wojewódzkiego konserwatora zabytków albo
  - 2) roboty ziemne lub dokonać zmiany charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, co doprowadzić może do przekształcenia lub zniszczenia zabytku archeologicznego
- jest obowiązana, z zastrzeżeniem art. 82a ust. 1, pokryć koszty badań archeologicznych oraz ich dokumentacji, jeżeli przeprowadzenie tych badań jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków.

2. Zakres i rodzaj niezbędnych badań archeologicznych, o których mowa w ust. 1a, ustala wojewódzki konserwator zabytków w drodze decyzji, wyłącznie w takim zakresie, w jakim roboty budowlane albo roboty ziemne lub zmiana charakteru dotychczasowej działalności na terenie, na którym znajdują się zabytki archeologiczne, zniszczą lub uszkodzą zabytek archeologiczny.

Art. 32.

1. Kto, w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, odkrył przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, jest obowiązany:

- 1) wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot;
- 2) zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia;
- 3) niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta

2. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) jest obowiązany niezwłocznie, nie dłużej niż w terminie 3 dni, przekazać wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków przyjęte zawiadomienie, o którym mowa w ust. 1 pkt 3.

3. Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany w terminie 5 dni od dnia przyjęcia zawiadomienia, o którym mowa w ust. 1 pkt 3 i ust. 2, dokonać oględzin odkrytego przedmiotu.

4. Jeżeli w terminie, określonym w ust. 3, wojewódzki konserwator zabytków nie dokona oględzin odkrytego przedmiotu, przerwane roboty mogą być kontynuowane.

5. Po dokonaniu oględzin odkrytego przedmiotu wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję:

- 1) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot nie jest zabytkiem;
- 2) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot jest zabytkiem, a kontynuacja robót nie doprowadzi do jego zniszczenia lub uszkodzenia;
- 3) nakazującą dalsze wstrzymanie robót i przeprowadzenie, na koszt osoby fizycznej lub jednostki organizacyjnej finansującej te roboty, badań archeologicznych w niezbędnym zakresie.

6. Roboty nie mogą być wstrzymane na okres dłuższy niż miesiąc od dnia doręczenia decyzji, o której mowa w ust. 5 pkt 3.

7. Jeżeli w trakcie badań archeologicznych zostanie odkryty zabytek posiadający wyjątkową wartość, wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o przedłużeniu okresu wstrzymania robót. Okres

- wstrzymania robót nie może być jednak dłuższy niż 6 miesięcy od dnia doręczenia decyzji, o której mowa w ust. 5 pkt 3.
8. Po zakończeniu badań archeologicznych, o których mowa w ust. 5 pkt 3, wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję pozwalającą na kontynuację przerwanych robót.
  9. W przypadku odkrycia przedmiotu, o którym mowa w ust. 1, z wyłączeniem zabytków archeologicznych, w sprawach własności i wynagrodzenia dla znalazcy tego przedmiotu stosuje się odpowiednio art. 189 Kodeksu cywilnego.
  10. O odkryciu przedmiotu, o którym mowa w ust. 1, na polskich obszarach morskich należy niezwłocznie zawiadomić właściwego dyrektora urzędu morskiego. Przepisy ust. 1 pkt 1 i 2 i ust. 3–8 stosuje się odpowiednio.

Art. 33.

1. Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).
2. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) jest obowiązany niezwłocznie, nie dłużej niż w terminie 3 dni, przekazać wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków przyjęte zawiadomienie, o którym mowa w ust. 1.
3. W terminie 3 dni od dnia przyjęcia zawiadomienia, o którym mowa w ust. 1 i 2, wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany dokonać oględzin znalezionego przedmiotu i miejsca jego znalezienia oraz, w razie potrzeby, zorganizować badania archeologiczne.
4. O znalezieniu przedmiotu, o którym mowa w ust. 1, na polskich obszarach morskich należy niezwłocznie zawiadomić właściwego dyrektora urzędu morskiego.

Art. 34.

1. Osobom, które odkryły bądź przypadkowo znalazły zabytek archeologiczny, przysługuje nagroda, jeżeli dopełniły one obowiązków określonych odpowiednio w art. 32 ust. 1 lub w art. 33 ust. 1.
2. Przepisu ust. 1 nie stosuje się do osób zajmujących się zawodowo badaniami archeologicznymi lub zatrudnionych w grupach zorganizowanych w celu prowadzenia takich badań.
3. Warunki i tryb przyznawania nagród określi, w drodze rozporządzenia, minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, ustalając rodzaje nagród, źródła ich finansowania i wysokość nagród pieniężnych.

Art. 35.

1. Przedmioty będące zabytkami archeologicznymi odkrytymi, przypadkowo znalezionymi albo pozyskanymi w wyniku badań archeologicznych, stanowią własność Skarbu Państwa.
2. Własność Skarbu Państwa stanowią również przedmioty będące zabytkami archeologicznymi, pozyskane w wyniku poszukiwań, o których mowa w art. 36 ust. 1 pkt 12.

3. Miejsce przechowywania zabytków archeologicznych odkrytych, przypadkowo znalezionych albo pozyskanych w wyniku badań archeologicznych bądź poszukiwań, o których mowa w art. 36 ust. 1 pkt 12, określa wojewódzki konserwator zabytków, przekazując je, w drodze decyzji, w depozyt muzeum lub innej jednostce organizacyjnej, za jej zgodą.
4. Przekazanie zabytków archeologicznych muzeum lub innej jednostce organizacyjnej może nastąpić w przypadku, gdy jednostka ta zapewni:
  - 1) ich trwałe przechowanie;
  - 2) przeprowadzenie inwentaryzacji i odpowiednich prac konserwatorskich;
  - 3) udostępnianie tych zabytków w celach naukowych.
5. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o cofnięciu oddania w depozyt zabytków archeologicznych, jeżeli muzeum lub inna jednostka organizacyjna nie zapewnia warunków, o których mowa w ust. 4.
6. Na wniosek dyrektora muzeum zabytki archeologiczne, będące w depozycie tego muzeum, mogą być przekazane na jego własność na podstawie decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków.

B. OCHRONA STANOWISK ARCHEOLOGICZNYCH

1. Wymóg uzgadniania z Warmińsko-Mazurskim Wojewódzkim Konserwatorem Zabytków wszystkich planów i projektów dotyczących stref ochrony archeologicznej.
2. Konieczność inwentaryzacji i dokumentacji obszarów archeologicznych objętych strefami ochronnymi przed podjęciem tam prac ziemnych.
3. Zakaz inwestowania na terenie stanowisk o własnej formie krajobrazowej, a także na obszarze przylegającym bezpośrednio do nich.

C. STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE WPISANE DO REJESTRU

1. SUSZ – grodzisko wyżynne; nr rejestru – C-052; data wpisu – 29 listopada 1968; nr działki –153; nr stanowiska w miejscowości – I; obszar AZP – 25-50/1.

4. ANALIZA STRATEGICZNA SWOT

Perspektywy rozwoju gminy – mocne i słabe strony oraz wynikające stąd szanse i zagrożenia dla ochrony środowiska kulturowego

Mocne strony	Słabe strony	Szanse dla ochrony środowiska kulturowego	Zagrożenia dla ochrony środowiska kulturowego
<p>liczne zabytki, m.in. zespół Starego Miasta w Suszu oraz zespoły dworsko- i pałacowo-folwarczne</p> <p>duże walory krajobrazowe, szczególnie północno-wschodniej części gminy</p> <p>tradycja związana z pruską Pomezanią, biskupstwem pomezzańskim, tzw. Oberlandem oraz powojennym osadnictwem</p>	<p>utrata w wyniku wojny znacznej części zabytkowej zabudowy Starego Miasta</p> <p>zły stan zachowania części zespołów dworsko- i pałacowo-folwarcznych</p> <p>krótki sezon turystyczny</p> <p>trudności w uzgodnieniu i promocji jednolitej tradycji historycznej gminy</p>	<p>promocja odbudowy i rewitalizacji Starego Miasta w Suszu jako głównego elementu przestrzennego tożsamości historycznej gminy</p> <p>podjęcie działań na rzecz renowacji i odbudowy zaniedbanych dworów i pałaców</p> <p>wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki oraz budowania poczucia wspólnoty</p> <p>zwiększenie wiedzy o walorach krajobrazowych i kulturowych gminy wśród potencjalnych turystów</p> <p>promowanie tworzenia bazy turystycznej, w tym gospodarstw agroturystycznych</p>	<p>groźba utraty części obiektów zabytkowych zagrożonych dewastacją i popadnięciem w ruinę</p> <p>tendencja do modernizacji obiektów zabytkowych bez liczenia się z wartością oryginalnej substancji zabytkowej</p> <p>niebezpieczeństwo zaniechania budowania spójnej tożsamości lokalnej</p>

5. CELE I KIERUNKI DZIAŁANIA W ZAKRESIE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO NA LATA 2014-2018 DLA GMINY SUSZ

Wiele zabytków i zespołów zabytkowych położonych w gminie Susz zostało zniszczonych i uszkodzonych podczas wojny, lub też uległo dewastacji w okresie powojennym. Największą stratą było zniszczenie znacznej części zabudowy zabytkowego zespołu Starego Miasta oraz zakłócenie ładu przestrzennego i zniszczenia w licznych na terenie gminy zespołach dworsko- i pałacowo-folwarcznych.

Rewaloryzacja układu przestrzennego Starego Miasta powinna zakładać utrzymanie historycznego układu ulic i podziału działek. Zachowane obiekty zabytkowe należy poddać renowacji. Nowo wznoszone budynki powinny nawiązywać skalą, bryłą i usytuowaniem do dawnej zabudowy. Ponadto istotne jest usunięcie elementów zabudowy zakłócających historyczny ład przestrzenny.

Niezwykle istotne jest też zachowanie i rewaloryzacja zespołów dworsko- i pałacowo-folwarcznych.

Zgodnie z przytoczonymi w poprzednich rozdziałach przepisami ustawowymi ochrona zabytków należy do zadań własnych gminy. Ustalone poniżej priorytety, cele strategiczne i wynikające z nich cele operacyjne wyznaczają działania gminy w zakresie ochrony zabytków na lata 2014-2018.

5.1. PRIORYTETY I CELE STRATEGICZNE

PRIORYTET 1. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania

CEL STRATEGICZNY 1. Wykorzystanie środków prawnych i organizacyjnych dla zabezpieczenia obiektów zabytkowych

CEL STRATEGICZNY 2. Dbalność o stan zachowania zabytków będących własnością gminy

CEL STRATEGICZNY 3. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych przeznaczonych na opiekę nad zabytkami

PRIORYTET 2. Wzmacnianie tożsamości kulturowej oraz upowszechnianie wiedzy o dziedzictwie kulturowym i walorach turystycznych gminy

CEL STRATEGICZNY 4. Włączenie społeczności lokalnej w działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego

CEL STRATEGICZNY 5. Wyeksponowanie oraz promowanie dziedzictwa kulturowego gminy

**5.2. TABELA – CELE I DZIAŁANIA USTALANE W PROGRAMIE OPIEKI NAD ZABYTKAMI
DLA GMINY SUSZ NA LATA 2014-2018 (WRAZ Z TERMINARZEM)**

CELE STRATEGICZNE	CELE OPERACYJNE	Działania	Terminarz Działań
CEL STRATEGICZNY 1. Wykorzystanie środków prawnych i organizacyjnych dla zabezpieczenia obiektów zabytkowych	CEL OPERACYJNY 1. Wykorzystanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego jako instrumentu przyczyniającego się do poprawy ładu przestrzennego gminy oraz ochrony zabytków	Działanie 1. Opracowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego dla układów ruralistycznych jednostek osadniczych gminy	sukcesywnie
		Działanie 2. Aktualizacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego	w zależności od pojawiania się nowych zagrożeń i szans rozwojowych
	CEL OPERACYJNY 2. Monitorowanie stanu zachowania zabytków oraz działania na rzecz jego poprawy	Działanie 3. Monitoring stanu zachowania obiektów wpisanych do rejestru oraz do Gminnej Ewidencji Zabytków, a w razie potrzeby informowanie władz konserwatorskich o zagrożeniu budowli zabytkowych i ładu przestrzennego w gminie	sukcesywnie
		Działanie 4. Sporządzenie sprawozdania z realizacji zadań wynikających z „Programu opieki nad zabytkami dla gminy Susz”	kwiecień 2016 r. oraz kwiecień 2018 r.
		Działanie 5. Weryfikacja w terenie stanu obiektów wpisanych do Gminnej	kwiecień 2018 r.

		Ewidencji Zabytków	
		Działanie 6. Sporządzenie nowej edycji „Programu opieki nad zabytkami dla gminy Susz”	kwiecień 2018 r.
	CEL OPERACYJNY 3. Objęcie ochroną prawną szczególnie wartościowych zabytków	Działanie 7. Współpraca przy opracowywaniu wniosków do Warmińsko-Mazurskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wpisanie najcenniejszych zabytków do rejestru zabytków	sukcesywnie
	CEL OPERACYJNY 4. Stworzenie systemu zachęt finansowych zmierzających do poprawy stanu zachowania zabytków oraz do rewitalizacji zespołów zabytkowych	Działanie 8. Stworzenie ram prawnych umożliwiających przyznawanie dotacji do remontów poprawiających stan zachowania obiektów wpisanych do rejestru zabytków	do kwietnia 2016 r.
		Działanie 9. Wprowadzenie systemu zwolnień podatkowych dla inwestorów biorących udział w odbudowie zespołu Starego Miasta	do kwietnia 2016 r.
		Działanie 10. Wprowadzenie systemu zwolnień podatkowych dla właścicieli i inwestorów działających na rzecz renowacji i rewitalizacji zespołów dworsko i pałacowo-folwarcznych	do kwietnia 2016 r.

	CEL OPERACYJNY 5. Promocja adaptacji obiektów zabytkowych na obiekty o funkcji turystycznej i usługowej	Działanie 11. Zapoznanie właścicieli zabytków z możliwościami rozwinięcia własnej działalności gospodarczej w oparciu o posiadane nieruchomości zabytkowe (agroturystyka, pensjonaty, ośrodki konferencyjne)	sukcesywnie
		Działanie 12. Opracowanie programu rozwoju agroturystyki w gminie z wykorzystaniem doświadczeń z innych gmin oraz osób prowadzących gospodarstwa agroturystyczne	do kwietnia 2017 r.
		Działanie 13. Pozyskiwanie przez gminę inwestorów na zagospodarowanie obiektów zabytkowych	sukcesywnie
CEL STRATEGICZNY 2. Dbłość o stan zachowania zabytków będących własnością gminy	CEL OPERACYJNY 6. Zachowanie oryginalnej substancji zabytkowej obiektów będących własnością gminy	Działanie 14. Remonty i restaurowanie obiektów zabytkowych będących własnością gminy, w sposób zgodny z zaleceniami konserwatorskimi	sukcesywnie – zgodnie z harmonogramem, który powinien być dostarczony jako załącznik do sprawozdania z realizacji „Programu opieki nad zabytkami”
CEL STRATEGICZNY 3. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych przeznaczonych na	CEL OPERACYJNY 7. Pomoc przy pozyskiwaniu środków budżetowych i unijnych przeznaczonych na remonty i restauracje	Działanie 15. Podjęcie starań w Urzędzie Marszałkowskim na rzecz włączenia zabytków z terenu gminy do projektów mających na celu	sukcesywnie

opiekę nad zabytkami	obiektów zabytkowych	finansowanie ochrony dziedzictwa kulturowego, działania na rzecz opracowania i realizacji takich projektów	
		Działanie 16. Pomoc w uzyskiwaniu dofinansowania ze środków budżetowych i unijnych przez właścicieli obiektów zabytkowych chcących je adaptować do potrzeb agroturystyki, tworzenia pensjonatów itp.	sukcesywnie
CEL STRATEGICZNY 4. Włączenie społeczności lokalnej w działania na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego	CEL OPERACYJNY 8. Zwiększenie wiedzy i świadomości społecznej mieszkańców gminy nt. wagi kultywowania tradycji kulturowych regionu	Działanie 17. Wprowadzenie do programów szkolnych elementów wiedzy o regionalnym dziedzictwie kulturowym	do września 2017 r.
		Działanie 18. Zaznajomienie pracowników Urzędu Miejskiego, policji, nauczycieli, właścicieli nieruchomości zabytkowych z dziedzictwem kulturowym gminy	sukcesywnie
CEL STRATEGICZNY 5. Wyeksponowanie oraz promowanie dziedzictwa kulturowego gminy	CEL OPERACYJNY 9. Działania na rzecz estetyki krajobrazu kulturowego	Działanie 19. Oznaczenie, zabezpieczenie oraz wyeksponowanie obiektów zabytkowych w gminie	sukcesywnie
		Działanie 20. Dbłość o efektowny wygląd i odpowiednią aranżację przestrzeni publicznej w	sukcesywnie

		otoczeniu obiektów zabytkowych	
	CEL OPERACYJNY 10. Promocja dziedzictwa kulturowego gminy	Działanie 21. Opracowanie przewodnika po gminie prezentującego m.in. najcenniejsze zabytki gminy, promującego program odbudowy Starego Miasta w Suszu oraz rewitalizację zespołów dworsko- i pałacowo-folwarcznych	do kwietnia 2017 r.
		Działanie 22. Publikacja przewodnika na portalu internetowym gminy	do września 2017 r.
		Działanie 23. Publikacja przewodnika po gminie w formie papierowej	do września 2018 r.
		Działanie 24. Wykorzystanie imprez masowych organizowanych w gminie oraz innych okazji budzących zainteresowanie mediów do promocji dziedzictwa kulturowego gminy	sukcesywnie

5.3. FINANSOWANIE REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Realizacja „Programu opieki nad zabytkami” będzie wymagała przydzielenia zadań przewidywanych przez „Program ...” pracownikowi zatrudnionemu w Urzędzie Miejskim. Do zadań tych będzie należało wykonanie: Działania 3. – Monitoring stanu zachowania obiektów wpisanych do rejestru oraz do Gminnej Ewidencji Zabytków, a w razie potrzeby informowanie władz konserwatorskich o zagrożeniu budowli zabytkowych i ładu przestrzennego w gminie

Działania 4. – Sporządzenie sprawozdania z realizacji zadań wynikających z „Programu opieki nad zabytkami dla Gminy Susz”; oraz koordynacja realizacji pozostałych działań.

Ponadto Gmina będzie finansowała wykonanie działań przewidzianych w „Programie ...”, w szczególności:

Działania 14. – Remontów i restaurowania obiektów zabytkowych będących własnością gminy, w sposób zgodny z zaleceniami konserwatorskimi;

Działania 19. – Oznaczenia, zabezpieczenia oraz wyeksponowania obiektów zabytkowych w gminie;

Działania 20. – Dbalości o efektowny wygląd i odpowiednią aranżację przestrzeni publicznej w otoczeniu obiektów zabytkowych;

Działania 21. – Opracowania przewodnika po gminie Susz, uwzględniającego wszystkie najcenniejsze obiekty zabytkowe, atrakcje krajoznawcze, bazę turystyczną. Powinny się w nim znaleźć materiały promujące program odbudowy Starego Miasta w Suszu oraz rewitalizację zespołów dworsko- i pałacowo-folwarcznych. Przewodnik ten powinien mieć charakter modułowy umożliwiający jego prostą aktualizację.

Działania 22. – Umieszczenia przewodnika na portalu internetowym gminy

Działania 23. – Publikacji przewodnika

Działania 24. – Wykorzystania imprez masowych do promocji dziedzictwa kulturowego gminy

Szczegółowe określenie kwot wydatkowanych na realizację tych działań zostanie przedstawione w sprawozdaniach z realizacji zadań wynikających z „Programu opieki nad zabytkami dla Gminy Susz”.

5.4. MONITORING REALIZACJI GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Zgodnie z Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, wójt/burmistrz/prezydent ma obowiązek sporządzania, co dwa lata sprawozdań z realizacji gminnego programu opieki nad zabytkami i przedstawiania go do akceptacji przez Radę Miejską.

Wyniki osiągnięte przy realizacji Programu Opieki nad Zabytkami powinny być oceniane na podstawie stopnia realizacji działań wyszczególnionych powyżej.

5.5. INSTRUMENTARIUM GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

5.5.1. INSTRUMENTY PRAWNE:

- 1) przepisy ustawowe
- 2) programy określające politykę państwa i województwa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.
- 3) miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego;
- 4) wynikające z przepisów ustawowych dokumenty wydawane przez wojewódzkiego konserwatora zabytków;

5.5.2. INSTRUMENTY KOORDYNACJI:

- 1) strategia rozwoju gminy;
- 2) plany rozwoju lokalnego;
- 3) programy rozwoju infrastruktury gminy;
- 4) programy ochrony środowiska przyrodniczego;
- 5) programy prac konserwatorskich;

- 6) studia i analizy, koncepcje;
- 7) plany rewitalizacji;
- 8) umowy i porozumienia;
- 9) kontrakty;
- 10) prowadzenie instytucji, w tym tworzenie podmiotów prawnych;
- 11) współpraca z wojewódzkim konserwatorem zabytków
- 12) współpraca z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego
- 13) współpraca z ośrodkami naukowymi i akademickimi;
- 14) współpraca z diecezją w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami.

5.5.3. INSTRUMENTY FINANSOWE:

- 1) dotacje;
- 2) subwencje;
- 3) dofinansowania;
- 4) nagrody;
- 5) zachęty finansowe;
- 6) zbiórki społeczne;
- 7) programy operacyjne uwzględniające finansowanie z funduszy Wspólnoty Europejskiej.

5.5.4. INSTRUMENTY SPOŁECZNE:

- 1) pozyskanie poparcia społecznego na rzecz ochrony środowiska kulturowego;
- 2) edukacja kulturowa;
- 3) informacja nt. znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gminy;
- 4) współdziałanie z organizacjami społecznymi;

5.5.5. INSTRUMENTY KONTROLNE:

- 1) monitoring stanu środowiska kulturowego.
- 2) aktualizacja bazy danych geodezji i gospodarki gruntami, infrastruktury technicznej, stanu zagospodarowania przestrzennego gminy, stanów technicznych obiektów zabytkowych, poziomu bezrobocia.

Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków

Miejscowość	Ulica	Nr	Obiekt	Nr Rejestru	Data Wpisu
BAŁOSZYCE			ZESPÓŁ REZYDENCJONALNY	A-3456	1 kwietnia 1993
BAŁOSZYCE			PAŁAC	A-711	19 listopada 1967
BAŁOSZYCE			KOŚCIÓŁ P.W. ŚW. RODZINY	A-719	19 listopada 1967
JANUSZEWO			BUDYNEK GOSPODARCZY - OBECNIE KAPLICA	A-1592	20 września 1985
JANUSZEWO			PAŁAC WRAZ Z OTACZAJĄCYM PARKIEM	A-701	16 listopada 1967
KAMIENIEC			KOŚCIÓŁ P.W. MATKI BOSKIEJ KRÓLOWEJ ŚWIATA WRAZ Z WYPOSAŻENIEM	A-224	22 marca 1957
KAMIENIEC			PAŁAC WRAZ Z PAWILONEM W PARKU, BRAMAMI WJAZDOWYMI I PARKIEM KRAJOBRAZOWYM, BUDYNEK TZW. GROTY, D. KAPLICA	A-513	4 maja 1959
KAMIENIEC			KUŹNIA	A-699	16 listopada 1967
KAMIENIEC			STAJNIA CUGOWA (W OBREBIE FOLWARKU)	A-700	16 listopada 1967
KAMIENIEC			SPICHLERZ (W OBREBIE FOLWARKU)	A-708	16 listopada 1967
KAMIENIEC		1	DOM	A-712	19 listopada 1967
KAMIENIEC		3	DOM	A-715	19 listopada 1967
KAMIENIEC			CZWORAK	A-717	16 listopada 1967
KAMIENIEC			ROZPLANOWANIE I ZABUDOWA WSI KAMIENIEC	A-73	15 kwietnia 1950
KAMIENIEC			BUDYNEK MIESZKALNY - OFICyna PAŁACOWA	A-898	28 kwietnia 1968
NIPKOWIE (dawna nazwa LIPINY)			PAŁAC Z PARKIEM	A-1	13 lipca 1949
OLBRACHTOWO			KOŚCIÓŁ FILIALNY WRAZ Z CMENTARZEM PRZYKOSCIELNYM	A-698	16 listopada 1967
RÓŻNOWO		52	DOM PODCIENIOWY	A-716	19 listopada 1967
SUSZ			UKŁAD URBANISTYCZNY - MIASTO SUSZ LEŻĄCE W OBREBIE MURÓW MIEJSKICH WRAZ Z ZABUDOWĄ WIEKÓW	A-1220	

			PÓŹNIEJSZYCH (XVIII, XIXW.)		
SUSZ			KOŚCIÓŁ PARAFIALNY P.W. ŚW. ROZALII	A-3499	11 maja 1993
SUSZ			POZOSTAŁOŚCI MURÓW OBRONNYCH	A-540	7 marca 1961
SUSZ	BAŁTYCKA	14	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	BAŁTYCKA	15	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	BAŁTYCKA	3	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	BAŁTYCKA	2	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	BAŁTYCKA	4	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	BAŁTYCKA	9	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	BAŁTYCKA	10	DOM (UKŁ. URB.)	A-169	15 września 1956
SUSZ	BAŁTYCKA	1	DOM (UKŁ. URB.)	A-169	15 września 1956
SUSZ	BAŁTYCKA	9	DOM (UKŁ. URB.)	A-169	15 września 1956
SUSZ	BAŁTYCKA	17	DOM (UKŁ. URB.)	A-169	15 września 1956
SUSZ	IŁAWSKA	8	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	JEDNOŚCI SŁOWIAŃSKIEJ	25	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	JEDNOŚCI SŁOWIAŃSKIEJ	27	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	KAJKI	7	GAZOWNIA, OBECNIE ROZDZIELNIA GAZU	A-4179	6 czerwca 2000
SUSZ	KOPERNIKA		WIEŻA CIŚNIEN	A-4147	1 lutego 2000
SUSZ	KOŚCIELNA	2	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	KOŚCIELNA	1	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	KOŚCIELNA		KOŚCIÓŁ P.W. ŚW. ANTONIEGO Z WYSTROJEM WNĘTRZA	A-226	22 marca 1957
SUSZ	KOŚCIUSZKI	4	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	KRÓTKA	2	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	PIASTOWSKA	13	BUDYNEK MIESZKALNY WRAZ Z OTOCZENIEM OBEJMUJĄCYM DZIAŁKI	A-4422	29 czerwca 2006
SUSZ	PODMURNA	17	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	PODMURNA	16	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	PODMURNA	18	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	PODMURNA	14	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	1	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	12	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	13	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	21	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	8	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	10	DOM	A-169	15 września

					1956
SUSZ	PODMURNA	4	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	19	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	5	DOM	A-169	15 września 1956
SUSZ	PODMURNA	9	DOM	A-195	24 listopada 1956
SUSZ	PODMURNA	3	DOM	A-916	18 maja 1968
SUSZ	PRABUCKA	7	BUDYNEK MIESZKALNY WRAZ Z DZIAŁKĄ	A-4424	29 czerwca 2006
SUSZ	SŁOWIAŃSKA	24	BUDYNEK POCZTY WRAZ Z OGRODZENIEM I DZIAŁKĄ NR 103	A-3959	24 lutego 1997
SUSZ	SŁOWIAŃSKA	12	BUDYNEK MIESZKALNY	A-4426	29 czerwca 2006
SUSZ	STALINA	38	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	STARE MIASTO	6	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	STARE MIASTO	10	DOM	A-1220	3 marca 1977
SUSZ	STARY MIASTO	1	DOM MIESZKALNY	A-3928	14 października 1996
SUSZ	SZEWSKA	2	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	SZEWSKA	3	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	SZEWSKA	4	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	SZEWSKA	5	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	SZEWSKA	6	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	SZEWSKA	1	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	WĄSKA	7	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	WĄSKA	1	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	WĄSKA	6	DOM	A-190/T	15 września 1956
SUSZ	WĄSKA	5	BRYŁA BUDYNKU MIEJSKO-GMINNEGO OŚRODKA KULTURY, DAWNA BOŻNICA ŻYDOWSKA	A-3962	28 lutego 1997
ULNOWO		9	DOM	A-721	22 listopada 1967
WIŚNIÓWEK			BUDYNEK MIESZKALNY - DWÓR	A-2129	24 sierpnia 1987

Zabytki nieruchomości włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków

lp.	Adres	Obiekt	Konstrukcja	Datowanie
1	Adamowo 12	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
2	Babięty Małe	wiatrak holenderski	murowano-drewniana	XIX w.; Obiekt nie istnieje
3	Babięty Małe 1	budynek mieszkalno-gospodarczy	murowana	pocz. XX w.; Obiekt nie istnieje, z obiektu 1 i 2 według relacji mieszkańców powstały w 1987 r. czworaki mieszkalne
4	Babięty Małe 2	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.; Obiekt nie istnieje, z obiektu 1 i 2 według relacji mieszkańców powstały w 1987 r. czworaki mieszkalne
5	Babięty Wielkie	dwór w zespole folwarcznym		XVIII w., koniec XIX w.
6	Babięty Wielkie 30	budynek mieszkalno-gospodarczy	murowana	koniec XIX w.
7	Babięty Wielkie 34	budynek mieszkalny	murowana na potężnym kamiennym fundamencie	XIX/XX w.
8	Babięty Wielkie 39	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
9	Babięty Wielkie 40	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
10	Babięty Wielkie 43	budynek mieszkalny	murowana	
11	Babięty Wielkie 45	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
12	Babięty Wielkie 46	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
13	Babięty Wielkie 48	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
14	Bałoszyce	brama w zespole pałacowym	murowana	II poł. XIX w.
15	Bałoszyce	kapliczka przy kościele p.w. sw. Rodziny	murowana	koniec XIX w.
16	Bałoszyce	stodoła	szachulcowa	koniec XIX w.
17	Bałoszyce 1	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
18	Bałoszyce 8	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
19	Bałoszyce 13 (dawna numeracja folwarku)	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.; Według relacji mieszkańców dawny dom w PGR nr 13 nie istnieje.
20	Bałoszyce 18	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
21	Bornice 3	budynek mieszkalny	murowana	XIX w.

22	Bornice 17	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
23	Bornice 21	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
24	Bornice 22	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
25	Bornice 28	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
26	Bornice 29	budynek mieszkalny	szachulcowa	3 ćw. XIX w.
27	Bornice 30	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
28	Bornice 32	budynek gospodarczy	murowana	pocz. XX w.
29	Bronowo	obora I w zespole folwarcznym	murowana	poł. XIX - pocz. XX w.
30	Bronowo	obora II w zespole folwarcznym	murowana	poł. XIX - pocz. XX w.
31	Bronowo	obora III w zespole folwarcznym	murowana	poł. XIX - pocz. XX w.
32	Bronowo	obora IV w zespole folwarcznym	murowana	poł. XIX - pocz. XX w.
33	Bronowo	park krajobrazowy w zespole folwarcznym		XIX w.
34	Bronowo	stajnia w zespole folwarcznym	ryglowa	poł. XIX w.
35	Bronowo	stodoła w zespole folwarcznym	drewniana	koniec XIX w.
36	Bronowo	wozownia w zespole folwarcznym	murowana	XIX w.
37	Bronowo 7	Dwór w zespole folwarcznym	murowana	XVII/XVIII w.
38	Bronowo 17	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
39	Brusiny	Dwór w zespole folwarcznym	murowana	pocz. XIX w.
40	Brusiny 1	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.; Obiekt nie zachował się w pierwotnym stanie, został przebudowany
41	Brusiny 1A	budynek mieszkalny (pierwotnie budynek gospodarczy z dobudowaną częścią mieszkalną)	murowana	XIX/XX w.
42	Brusiny 5	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
43	Brusiny 6	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
44	Brusiny 9	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
45	Brusiny 12	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.

46	Czerwona Woda 15	budynek mieszkalno-gospodarczy	drewniane	I ćw. XX w.
47	Czerwona Woda 16	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
48	Czerwona Woda 18	budynek mieszkalny	murowana	poł. XIX w.
49	Czerwona Woda 19	budynek mieszkalny	murowana	poł. XIX w.
50	Falknowo	budynek mieszkalno-gospodarczy	murowana	I ćw. XIX w.; Była własność PGR, obiekt nie istnieje
51	Falknowo 3	budynek szkoły	murowana	I ćw. XX w.
52	Falknowo 9/3	budynek szkoły	murowana	1911 r.
53	Huta 2	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
54	Huta 3	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
55	Huta 3 (dawna numeracja w folwarku 6/8)	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
56	Huta 8 (dawna numeracja w folwarku 3/8)	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
57	Jakubowo Kisielickie	kapliczka	-	I ćw. XX w.
58	Jakubowo Kisielickie 1	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
59	Jakubowo Kisielickie 2	budynek mieszkalny	murowana (biała cegła)	I ćw. XX w.
60	Jakubowo Kisielickie 9	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
61	Jakubowo Kisielickie 9	obora	murowana	XIX/XX w.
62	Jakubowo Kisielickie 12	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
63	Jakubowo Kisielickie 13	budynek gospodarczy	murowana	I ćw. XX w.
64	Jakubowo Kisielickie 15	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
65	Jakubowo Kisielickie 21	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
66	Jakubowo Kisielickie 36	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
67	Jawty Wielkie	budynek gospodarczy	murowana	I ćw. XX w.; Była własność PGR, obiekt nie istnieje
68	Jawty Wielkie	kaplica	murowana	koniec XIX w.
69	Jawty Wielkie	magazyn	murowana	XIX-XX w.
70	Jawty Wielkie 2	dom i budynek gospodarczy	drewniano-murowana	I poł. XIX w.; Obiekt nie zachował się w pierwotnym stanie, został przebudowany
71	Jawty Wielkie 6 (dawne 3)	dom (obecnie szkoła)	murowana	poł. XIX w.

72	Jawty Wielkie 59 (dawne 3-1)	dom mieszkalny	murowana	poł. XIX w.
73	Jawty Wielkie 60 (dawne 3-2)	dom mieszkalny	murowana	poł. XIX w.
74	Kamieniec	budynek gospodarczy I	murowano- szachulcowa	II poł. XIX w.
75	Kamieniec	budynek gospodarczy II	murowana	koniec XIX w.; Obiekt nie istnieje (według relacji mieszkańców)
76	Kamieniec	budynek gospodarczy w zespole pałacowym – kaplica	murowana	koniec XVIII w.
77	Kamieniec	leśniczówka	murowana	4 ćw. XIX w.
78	Kamieniec	obora przy czworakach	murowana	koniec XIX w.
79	Kamieniec	plebania	murowana	4 ćw. XIX w.
80	Kamieniec	stajnia II w zespole pałacowym	murowana	pocz. XIX w.
81	Kamieniec	stajnia III w zespole pałacowym	murowana	pocz. XIX w.; Obiekt nie istnieje (według relacji mieszkańców)
82	Kamieniec	stajnia w zespole pałacowym	murowana	koniec XVIII w.
83	Kamieniec	stelmacharnia	murowana	ok. poł. XIX w.
84	Kamieniec	stodoła w zespole pałacowym	murowana	koniec XVIII w.
85	Kamieniec	wozownia w zespole pałacowym	murowana	koniec XVIII w.
86	Kamieniec 10	budynek gospodarczy	murowana	II poł. XIX w.
87	Kamieniec 10	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XIX w.
88	Kamieniec 23	budynek gospodarczy III	murowana	koniec XIX w.
89	Kamieniec 24	dom mieszkalny	murowana	pocz. XIX w.
90	Kamieniec 25	dom mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
91	Kamieniec 29	dom mieszkalny	murowana	XIX w.
92	Krzywiec	kapliczka murowana	murowana	pocz. XIX w.
93	Krzywiec 1	budynek mieszkalny	murowana	3 ćw. XIX w.
94	Krzywiec 2	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
95	Krzywiec 3	budynek mieszkalny	murowana	3 ćw. XIX w.
96	Krzywiec 4	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.; Obiekt nie istnieje

97	Krzywiec 14	budynek mieszkalny	murowana	
98	Krzywiec 19	budynek gospodarczy	murowana	XIX/XX w.
99	Krzywiec 23	budynek gospodarczy	szachulcowo-murowana	I ćw. XX w.
100	Krzywiec 23	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
101	Lubnowy Wielkie	budynek gospodarczy w dawnym folwarku	szachulcowe	koniec XIX w.; Obiekt został rozebrany i nie istnieje
102	Lubnowy Wielkie	stajnia II w dawnym folwarku	murowana	koniec XIX w.; Po obiekcie pozostała spalona ruina
103	Lubnowy Wielkie	stajnia w dawnym folwarku	murowana	koniec XIX w.
104	Lubnowy Wielkie 22	sześciorak (dom mieszkalny)	murowana	1898 r.
105	Michałowo 28	budynek gospodarczy	drewniane	lata 30-te XX w.
106	Michałowo 28	dom mieszkalny (lesniczówka)	murowana	1932 r.
107	Michałowo 28	obora	murowana	lata 30-te XX w.
108	Nipkowie	furta w zabudowie dworskiej	murowana	pocz. XIX w.
109	Nipkowie 7	dawny czworak	murowana	koniec XIX w.
110	Nipkowie 13	dawny czworak	murowana	koniec XIX w.
111	Olbrachtowo	dawna kuznia w zespole folwarcznym	murowana	koniec XIX w.
112	Olbrachtowo	dawny magazyn	murowana	koniec XIX w.
113	Olbrachtowo	plebania	murowana	koniec XIX w.
114	Olbrachtowo 1	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XIX w.; Obiekt częściowo w stanie ruiny
115	Olbrachtowo 2	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
116	Olbrachtowo 4	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
117	Olbrachtówko 2	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
118	Olbrachtówko 2	dom mieszkalny	murowana	koniec XIX w.; Obiekt został otynkowany
119	Olbrachtówko 2	obora	murowana	I ćw. XX w.
120	Olbrachtówko 3	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
121	Olbrachtówko 3	obora	murowana, z drewnianym podwyższeniem i szczytami	I ćw. XX w.
122	Olbrachtówko 5	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
123	Olbrachtówko 6	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.

124	Olbrachtówko 8	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
125	Olbrachtówko 10	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
126	Olbrachtówko 11	dom mieszkalny	murowana	poł. XIX w.; Obiekt częściowo przebudowany
127	Olbrachtówko 12	budynek mieszkalny	murowana z drewnianym gankiem	XIX-XX w.
128	Olbrachtówko 13	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
129	Olbrachtówko 14	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
130	Olbrachtówko 15	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
131	Olbrachtówko 16	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
132	Olbrachtówko 17	dom mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
133	Olbrachtówko 18	dom mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
134	Olbrachtówko 19	dom mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
135	Olbrachtówko 20	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
136	Olbrachtówko 21	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
137	Olbrachtówko 22	dom mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
138	Olbrachtówko 23	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
139	Olbrachtówko 24	dom mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
140	Olbrachtówko 27	budynek mieszkalny	-	
141	Piotrkowo	zespół pałacowo-folwarczny		koniec XVIII w.
142	Redaki	dawny młyn w zespole folwarcznym	murowana	pocz. XX w.
143	Redaki	założenie parkowo-folwarczne		XIX w.
144	Redaki 1	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
145	Redaki 2	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
146	Redaki 3	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
147	Redaki 3	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
148	Redaki 4	budynek mieszkalny	murowana	1930 r.
149	Redaki 5	budynek mieszkalny	murowana	1925 r.
150	Redaki 7	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
151	Redaki 8	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
152	Redaki 15	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
153	Redaki 16	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
154	Redaki 16	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
155	Redaki 20	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
156	Redaki 30	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
157	Redaki 31	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
158	Redaki 32	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.

159	Redaki 32	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.; Obiekt został otynkowany
160	Redaki 33	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
161	Redaki 34	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
162	Redaki 34	dom (kiedyś klub rolnika)	murowana	pocz. XX w.
163	Redaki 34	dom (kiedyś sklep GS)	murowana	pocz. XX w.
164	Redaki 36	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
165	Redaki 37	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
166	Różanki	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
167	Różanki	obora	murowana	pocz. XX w.
168	Różanki	obora II	murowana	pocz. XX w.; Obiekt nie istnieje
169	Różnowo	dom (dawniej sklep GS)	murowana	1911 r.
170	Różnowo	kapliczka przydrożna	murowana	II ćw. XX w.
171	Różnowo 16	budynek mieszkalny	murowana	1910 r.
172	Różnowo 16	obora	murowana	1910 r.
173	Różnowo 28	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
174	Różnowo 29	budynek mieszkalny	murowano-drewniana	koniec XIX w.; Obiekt nie istnieje, został rozebrany.
175	Różnowo 29/1	budynek mieszkalny	murowano-szachulcowa	poł. XIX w.; Obiekt nie istnieje, w jego miejscu na fundamentach zbudowano nowy obiekt.
176	Różnowo 32	budynek mieszkalny	murowana	poł. XIX w.
177	Różnowo 39	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
178	Różnowo 41	budynek mieszkalny	murowana	III ćw. XIX w.; Ruina
179	Różnowo 52	budynek mieszkalny	drewniana	XVIII-XIX w.; Obiekt nie istnieje
180	Rudniki	budynek wielofunkcyjny nr 3 w zespole folwarcznym		XIX/XX w.
181	Rudniki	obora	murowano-drewniana	3 ćw. XIX w.; Była własność PGR. Obiekt nie istnieje.
182	Rudniki	owczarnia w zespole folwarcznym		XIX/XX w.

183	Rudniki	źrebięciarnia w zespole folwarcznym		XIX/XX w.
184	Rudniki 6	dawny czworak	murowana	lata 20-te XX w.
185	Rudniki 7	dawny czworak	murowana	lata 20-te XX w.
186	Rudniki 10	czworak w zespole folwarcznym		XIX/XX w.
187	Susz ul. Bałtycka 1	budynek mieszkalny	murowana	XIX w.
188	Susz ul. Bałtycka 2	budynek gospodarczy	murowana	I ćw. XX w.
189	Susz ul. Bałtycka 6	młyn	murowana	
190	Susz ul. Bałtycka 11	budynek mieszkalny	murowana	XVIII-XIX w.
191	Susz ul. Bałtycka 17	budynek gospodarczy	murowana	XIX-XX w.
192	Susz ul. Dworcowa 5	budynek toalety dworcowej	drewniana na podmurówce	I ćw. XX w.
193	Susz ul. Hawska 4	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XIX w.
194	Susz ul. Hawska 12	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.; Obiekt nie istnieje
195	Susz ul. Hawska 20	budynek mieszkalny	murowana	XVIII-XIX w.
196	Susz ul. Hawska 26	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
197	Susz ul. Hawska 29	budynek mieszkalny	murowana	II poł. XIX w.
198	Susz ul. Hawska 31	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
199	Susz ul. Hawska 36	budynek mieszkalny	murowano-drewniana	koniec XIX w.; Obiekt nie istnieje
200	Susz ul. Hawska 42	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
201	Susz ul. Kajki 1	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
202	Susz ul. Kościelna 4	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
203	Susz ul. Kościuszki 3	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
204	Susz ul. Leśna 10	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
205	Susz ul. Mickiewicza 12	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
206	Susz ul. Mickiewicza 14	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
207	Susz ul. Piastowska 1	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.; Obiekt nie istnieje
208	Susz ul. Piastowska 3	szkoła (ob. publiczna szkoła podstawowa)	murowana	koniec XIX w.
209	Susz ul. Piastowska 5	sala gimnastyczna	murowana	koniec XIX w.
210	Susz ul. Piastowska 5	szkoła (ob. publiczna szkoła podstawowa)	murowana	lata 20-30-te XX w.
211	Susz ul. Piastowska 6	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.

212	Susz ul. Piastowska 7	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
213	Susz ul. Piastowska 8	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
214	Susz ul. Piastowska 12/10	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
215	Susz ul. Piastowska 14	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
216	Susz ul. Piastowska 15	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
217	Susz ul. Piastowska 18	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
218	Susz ul. Piastowska 19	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
219	Susz ul. Piastowska 21	mleczarnia	murowana	1894 r.
220	Susz ul. Piastowska 31	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
221	Susz ul. Piastowska 40	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
222	Susz ul. Pieniężnego	transformator	murowana	XX w.
223	Susz ul. Polna 1	stodoła	murowana	XIX/XX w.
224	Susz ul. Polna 2	dom mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
225	Susz ul. Prabucka 5	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
226	Susz ul. Prabucka 6	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
227	Susz ul. Prabucka 10	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.; pierwotny wygląd obiektu znacznie zmieniony
228	Susz ul. Prabucka 11	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
229	Susz ul. Prabucka 13	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
230	Susz ul. Prabucka 14	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
231	Susz ul. Prabucka 15	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
232	Susz ul. Prabucka 16	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
233	Susz ul. Prabucka 17	rzeźnia	murowana	XIX/XX w.
234	Susz ul. Prabucka 18	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
235	Susz ul. Prabucka 19	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
236	Susz ul. Prabucka 20	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
237	Susz ul. Prabucka 20	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
238	Susz ul. Prabucka 21	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
239	Susz ul. Prabucka 21A	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
240	Susz ul. Prabucka 23	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
241	Susz ul. Prabucka 23A	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
242	Susz ul. Prabucka 24	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
243	Susz ul. Prabucka 26	budynek mieszkalny	murowana	lata 1910-20; Elewacje obiektu zostały znacznie zmienione
244	Susz ul. Słowiańska 1	oratorium	murowana	XIX/XX w.
245	Susz ul. Słowiańska 1	plebania	murowana	XIX/XX w.
246	Susz ul. Słowiańska 2	budynek mieszkalny	murowana	I poł. XX w.
247	Susz ul. Słowiańska 3	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
248	Susz ul. Słowiańska 5	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
249	Susz ul. Słowiańska 6	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.

250	Susz ul. Słowiańska 8	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
251	Susz ul. Słowiańska 9	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
252	Susz ul. Słowiańska 10	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
253	Susz ul. Słowiańska 11	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
254	Susz ul. Słowiańska 14	budynek gospodarczy	drewniano-murowana	I ćw. XX w.
255	Susz ul. Słowiańska 14	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
256	Susz ul. Słowiańska 14	oficyna	murowana	XIX-XX w.
257	Susz ul. Słowiańska 15	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
258	Susz ul. Słowiańska 16a	budynek gospodarczy	murowana	pocz. XX w.; Obiekt nie istnieje
259	Susz ul. Słowiańska 16a	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
260	Susz ul. Słowiańska 17	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
261	Susz ul. Słowiańska 20	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
262	Susz ul. Słowiańska 21	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
263	Susz ul. Słowiańska 26	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
264	Susz ul. Słowiańska 28	budynek mieszkalny	murowana	koniec XIX w.
265	Susz ul. Słowiańska 32	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w. (do rozbiórki)
266	Susz ul. Stare Miasto 6	kamienica	murowana	pocz. XX w.
267	Susz ul. św. Floriana 3/5	kamienica	murowana	XIX/XX w.
268	Susz ul. św. Floriana 3/5	spichlerz	murowana	XIX/XX w.
269	Susz ul. św. Floriana 7/9	kamienica	murowana	XIX/XX w.
270	Susz ul. św. Floriana 7/9	spichlerz	murowana	XIX/XX w.
271	Susz ul. św. Floriana 11	budynek straży pożarnej z częścią mieszkalną	murowana	XIX/XX w.
272	Susz ul. Wąska 11	budynek mieszkalny	murowana	XIX/XX w.
273	Susz ul. Wiejska 6	budynek mieszkalny	murowana	początek XX w.
274	Susz ul. Willowa 3	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
275	Susz ul. Willowa 8	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
276	Susz ul. Wodna 1	stodoła	szachulcowa	II poł. XIX w.; Obiekt nie istnieje
277	Susz ul. Wodna 5	budynek mieszkalny	-	
278	Susz ul. Wodna 6	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
279	Susz ul. Żeromskiego 5	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
280	Susz ul. Żeromskiego 10	budynek mieszkalny	murowana	

281	Susz ul. Żeromskiego 12	budynek mieszkalny	murowana	I ćw. XX w.
282	Ulnowo	budynek gospodarczy w zespole folwarcznym		pocz. XX w.
283	Ulnowo	dawna kuźnia w zespole folwarcznym		pocz. XX w.
284	Ulnowo	obora w zespole folwarcznym		pocz. XX w.
285	Ulnowo	park w zespole folwarcznym		pocz. XX w.
286	Ulnowo 4	dworek		pocz. XX w.
287	Ulnowo 5	dawny czworak (ob. dom mieszkalny)	murowana	lata 20-te XX w.
288	Ulnowo 6	dawny czworak (ob. dom mieszkalny)	murowana	pocz. XX w.
289	Ulnowo 13	dawny czworak (ob. dom mieszkalny)	murowana	lata 20-te XX w.
290	Wiśniówek	kapliczka	murowana	lata 30-te XX w.
291	Wiśniówek	obora w zespole folwarcznym		II poł. XIX w.
292	Wiśniówek 3	budynek mieszkalny	murowana	lata 30-te XX w.
293	Wiśniówek 5	budynek mieszkalny	murowana	lata 20-te XX w.
294	Wiśniówek 6	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
295	Żakowice 6	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
296	Żakowice 7	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
297	Żakowice 8	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
298	Żakowice 14	budynek mieszkalny	murowana	pocz. XX w.
299	Żakowice 15	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.
300	Żakowice 17	budynek mieszkalny	drewniano-murowana	poł. XIX w.; Obiekt nie istnieje.
301	Żakowice 19	budynek gospodarczy (dawny mieszkalny)	drewniana	poł. XIX w.
302	Żakowice 19	budynek mieszkalny	murowana	XIX-XX w.

Stanowiska archeologiczne włączone do Gminnej Ewidencji Zabytków

Miejscowość	Obszar AZP	Nr stan. w miejsc.	Nr stan. na obszarze	Obiekt 1	Obiekt 2	Obiekt 3	Obiekt 4
Jakubowo Kisielickie	27-51	3	35	osada - średniowiecze (SR)			
Jakubowo Kisielickie	27-51	4	36	śląd osadniczy - okres wpływów rzymskich (OWR)			
Jakubowo Kisielickie	27-51	5	37	osada - średniowiecze (SR)			
Piotrkowo	26-52	2		śląd osadniczy - późne średniowiecze (PSR)			
Piotrkowo	26-52	3		osada - wczesna epoka żelaza (WEZ)	śląd osadniczy - wczesne średniowiecze (WSR)	osada - PSR	
Piotrkowo	26-52	1		osada (inf. arch.) - WEZ	cmentarzysko (inf. arch.) - WEZ		
Piotrkowo	26-52	4		osada - WEZ			
Piotrkowo	26-52	5		osada - czasy nowożytne (NOW)	śląd osadniczy - pradzieje (P)		
Piotrkowo	26-52	6		śląd osadniczy - PSR	śląd osadniczy - P		
Piotrkowo	26-52	7		śląd osadniczy - PSR	śląd osadniczy - P		
Grabowiec	26-52	1		śląd osadniczy - PSR	śląd osadniczy - P		
Piotrkowo	26-52	8		osada - PSR			
Piotrkowo	26-52	9		śląd osadniczy - WSR	osada - PSR		
Piotrkowo	26-52	10		śląd osadniczy - epoka kamienia (EK)	osada? - WEZ		
Piotrkowo	26-52	11		śląd osadniczy - WSR	śląd osadniczy - P		
Piotrkowo	26-52	12		osada - WSR			
Piotrkowo	26-52	13		śląd osadniczy - WEZ			
Piotrkowo	26-52	14		śląd osadniczy - PSR			

Piotrkowo	26-52	15		osada (inf. arch.) - WEZ	cmentarzysko (inf. arch.) - WEZ		
Piotrkowo	26-51	1					
Chełmżyca	26-51	1					
Chełmżyca	26-51	2					
Chełmżyca	26-51	3					
Falknowo	26-51	1					
Falknowo	26-51	2					
Falknowo	26-51	3					
Redaki	26-51	1					
Babięty Wielkie	26-51	1					
Babięty Wielkie	26-51	2					
Babięty Wielkie	26-51	3					
Babięty Wielkie	26-51	4					
Babięty Wielkie	26-51	5					
Babięty Wielkie	26-51	6					
Babięty Wielkie	26-51	7					
Babięty Wielkie	26-51	8					
Babięty Wielkie	26-51	9					
Babięty Wielkie	26-51	10					
Babięty Wielkie	26-51	11					
Babięty Małe	26-51	1					
Bałoszyce	26-50	1	1	WSR			
Bałoszyce	26-50	2	2	średniowiecze (SR)			
Bałoszyce	26-50	3	3	SR			
Bałoszyce	26-50	4	4	WSR	SR		
Bałoszyce	26-50	5	5	WEZ	SR		
Bałoszyce	26-50	6	6	WSR			
Bałoszyce Małe	26-50	1	9	WSR			
Emilianowo	26-50	1	8	SR			
Januszewo	25-52	1					
Januszewo	25-52	2					
Januszewo	25-52	3					
Januszewo	25-52	4					
Januszewo	25-52	5					
Januszewo	25-52	6					
Januszewo	25-52	7					
Januszewo	25-52	8					
Januszewo	25-52	9					

Ulnowo	25-51	1	1	osada - SR			
Ulnowo	25-51	2	2	śląd osadniczy - okres starożytny (STAR)			
Ulnowo	25-51	3	6	śląd osadniczy - STAR			
Ulnowo	25-51	4	3	śląd osadniczy - WSR			
Ulnowo	25-51	5	11	śląd osadniczy - SR	śląd osadniczy - NOW		
Ulnowo	25-51	6	12	śląd osadniczy - SR	śląd osadniczy - NOW	śląd osadniczy - STAR	
Ulnowo	25-51	7	13	śląd osadniczy - SR	śląd osadniczy - NOW		
Ulnowo	25-51	8	18	śląd osadniczy - SR			
Olbrachtówko	25-51	1	4	śląd osadniczy - SR			
Olbrachtówko	25-51	2	9	osada - NOW	śląd osadniczy - STAR		
Olbrachtówko	25-51	3	17	śląd osadniczy - NOW			
Brusiny	25-51	1	5	śląd osadniczy - WSR			
Brusiny	25-51	2	10	śląd osadniczy - SR	śląd osadniczy - STAR		
Brusiny	25-51	3	14	osada - SR	śląd osadniczy - NOW		
Brusiny	25-51	4	15	śląd osadniczy - WSR	śląd osadniczy - NOW		
Brusiny	25-51	5	20	śląd osadniczy - SR			
Brusiny	25-51	6	21	śląd osadniczy - NOW			
Michałow	25-51	1	7	śląd osadniczy - SR			
Michałow	25-51	2	8	śląd osadniczy - SR			
Michałow	25-51	3	19	śląd osadniczy - SR	śląd osadniczy - NOW		
Januszewo	25-51	1	16	osada - SR	śląd osadniczy - NOW		
Januszewo	25-51	2	22	śląd osadniczy - WSR	śląd osadniczy - SR		
Olbrachtowo	25-51	1	23	śląd osadniczy - SR			
Michałow	25-51	4	24	śląd osadniczy - SR	śląd osadniczy - NOW		
Olbrachtówko	25-51	4	25	śląd osadniczy - WSR	śląd osadniczy - NOW	śląd osadniczy - STAR	

Januszewo	25-51	3	26	śląd osadniczy - WSR	śląd osadniczy - SR		
Ulnowo	25-51	9	27	śląd osadniczy - WSR	osada - SR	osada - NOW	
Ulnowo	25-51	10	28	osada - SR	osada - NOW		
Kamieniec	24-51	1	8				
Kamieniec	24-51	2	9				
Olbrachtowo	24-51	1	2				
Olbrachtowo	24-51	2	3				
Olbrachtowo	24-51	3	4				
Olbrachtowo	24-51	4	5				
Olbrachtowo	24-51	5	6				
Olbrachtowo	24-51	6	28				
Olbrachtowo	24-51	7	10				
Rudniki	24-51	1	7				
Rudniki	24-51	2	1				
Rudniki	24-51	3	11				
Rudniki	24-51	4	12				
Rudniki	24-51	5	13				
Rudniki	24-51	6	14				
Rudniki	24-51	7	15				
Rudniki	24-51	8	16				
Zieleń	24-51	1	17				
Zieleń	24-51	2	18				
Zieleń	24-51	3	19				
Zieleń	24-51	4	20				
Zieleń	24-51	5	21				
Zieleń	24-51	6	22				
Zieleń	24-51	7	23				
Zieleń	24-51	8	24				
Zieleń	24-51	9	25				
Zieleń	24-51	10	26				
Zieleń	24-51	11	27				
Lubnowy Wielkie	24-50	1	1	osada jednodworcza - XVI-XVII w.			
Lubnowy Wielkie	24-50	2	2	śląd osadniczy - kultura pomorska WEZ	śląd osadniczy - XVII-XVIII w.		
Lubnowy Wielkie	24-50	3	3	śląd osadniczy - mezolit - wczesna epoka brązu (WEB)	śląd osadniczy - kultura pomorska, WEZ	śląd osadniczy - XII-XIII w.	śląd osadniczy - XVII- XVIII w.
Dąbrówka	24-50	1	4	śląd osadniczy - WSR			
Dąbrówka	24-50	2	5	osada otwarta - XII - XIV w.	śląd osadniczy - XVII-XVIII w.		
Dąbrówka	24-50	3	6	śląd osadniczy - STAR	śląd osadniczy - IX-XII w.	śląd osadniczy - XVIII w.	
Dąbrówka	24-50	4	7	osada otwarta - IX-XII w.	śląd osadniczy - XVIII w.		

Kamieniec	24-50	3	8	śląd osadniczy - mezolit - neolit			
Kamieniec	24-50	4	9	śląd osadniczy - kultura ceramiki sznurowej, późny neolit	osada otwarta - VIII-IX w.	osada otwarta - XVI-XVIII w.	
Kamieniec	24-50	5	10	śląd osadniczy - mezolit- wczesna epoka brązu (WEB)	osada otwarta - kultura kurhanów zachodnio- bałtyjskich, okres halsztacki- okres lateński	śląd osadniczy - XVII- XVIII w.	osada otwarta - XI- XII w.
Dąbrówka	24-50	5	11	śląd osadniczy - WSR	śląd osadniczy - XVI-XVII w.		
Bronowo	24-50	1	12	śląd osadniczy - kultura pomorska, okres halsztacki- okres lateński	śląd osadniczy - neolit - WEB	osada otwarta - XI-XII w.	śląd osadniczy - XVII- XVIII w.
Bronowo	24-50	2	13	śląd osadniczy - WSR	osada otwarta XV-XVI w.	śląd osadniczy - XVIII w.	
Bronowo	24-50	3	14	śląd osadniczy - kultura pomorska, okres halsztacki - okres lateński	osada otwarta - XV-XVI w.		
Bronowo	24-50	4	15	osada otwarta - IX-XI w.	śląd osadniczy - XV-XVI w.		
Bronowo	24-50	8	22	osada otwarta - XII-XIII w.	osada otwarta - XV-XVI w.		
Bornice	23-51	1	4	cmentarzysko ciałopalne - kultura wielbarska, IV-pocz. V w.	śląd osadniczy - PSR	śląd osadniczy - NOW	
Bornice	23-50	1	4				
Bornice	23-50	2	5				
Bornice	23-50	3	6				
Bornice	23-50	4	7				
Jakubowo Kisielickie	23-50	1	15				
Jakubowo Kisielickie	23-50	2	16				
Jakubowo Kisielickie	23-50	3	17				

Jakubowo Kisielickie	23-50	4	18			
Lubnowy Małe	23-50	1	1			
Lubnowy Małe	23-50	2	2			
Lubnowy Małe	23-50	3	3			
Lubnowy Małe	23-50	4	8			
Lubnowy Małe	23-50	5	9			
Lubnowy Małe	23-50	6	10			
Lubnowy Małe	23-50	7	11			
Lubnowy Małe	23-50	8	12			
Lubnowy Małe	23-50	9	13			

Aleje typowane jako element krajobrazu kulturowego na terenie gminy Susz

Lp.	Numer drogi	Przebieg drogi	Droga lub odcinek drogi typowany do ochrony
1	515N	Malbork-Dzierzgoń-Susz	odcinek na terenie województwa warmińsko-mazurskiego
2	520N	Prabuty-Kamieniec	w okolicach wsi Lubnowy
3	521N	Kwidzyn-Prabuty-Susz-Łława	cały przebieg
4	1289N	Susz-Krzywiec	cały przebieg
5	1295N	Kamieniec-Ulnowo	odcinki alei lipowej: Rudniki-Olbrachtowo oraz Brusiny-Ulnowo
6	1309N	Brusiny-Grabowiec-droga wojewódzka nr 521	odcinek alei lipowej Piotrkowo-droga wojewódzka nr 521
7	1311N	Kamieniec-Dolina-Bądze-Jerzwałd-Siemiany-Gardzień-droga wojewódzka nr 521	odcinek granica województwa - Jerzwałd o wybitnych walorach
8	1910N	Susz-Kisielice	cały przebieg

Parki i cmentarze wpisane do rejestru zabytków lub włączone do Wojewódzkiej lub Gminnej Ewidencji**Zabytków**

Lp.	Adres	Obiekt	Forma ochrony
1	Babięty Wielkie	park w zespole dworsko-parkowo-folwarcznym	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
2	Bałoszyce	park w zespole dworsko-parkowo-folwarcznym	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
3	Bałoszyce	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
4	Bornice	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
5	Brusiny	park w zespole dworsko-parkowo-folwarcznym	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
6	Falknowo	park wraz z aleją lipową w zespole folwarcznym	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
7	Grabowiec	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
8	Januszewo	park w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr Zabytków
9	Jawty Małe	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
10	Jawty Wielkie	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
11	Kamieniec	park krajobrazowy w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr Zabytków
12	Kamieniec	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
13	Nipkowie	park w zespole pałacowo-parkowym	Rejestr Zabytków
14	Redaki	park w zespole parkowo-folwarcznym	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
15	Redaki	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
16	Ulnowo	park w zespole parkowo-folwarcznym	Wojewódzka Ewidencja Zabytków
17	Ulnowo	cmentarz	Wojewódzka Ewidencja Zabytków